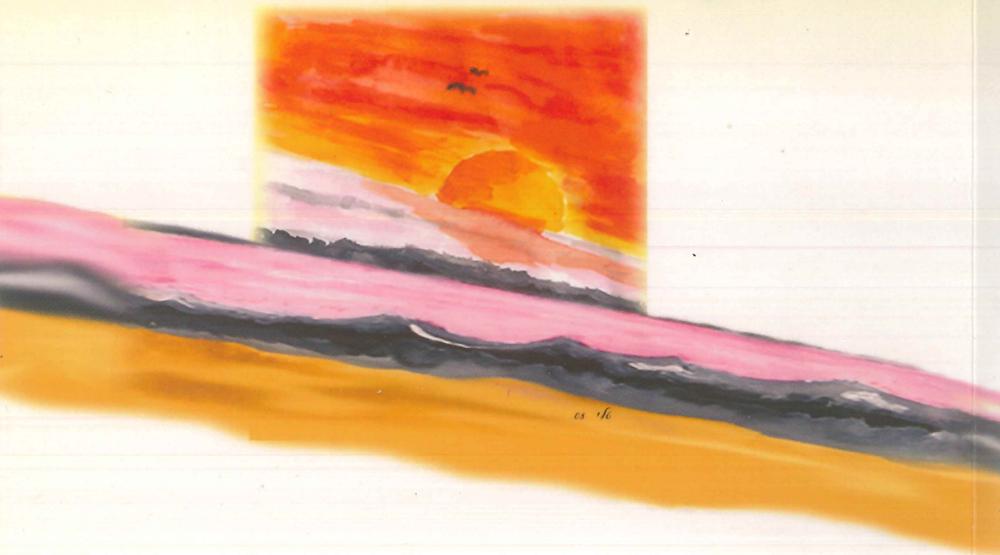

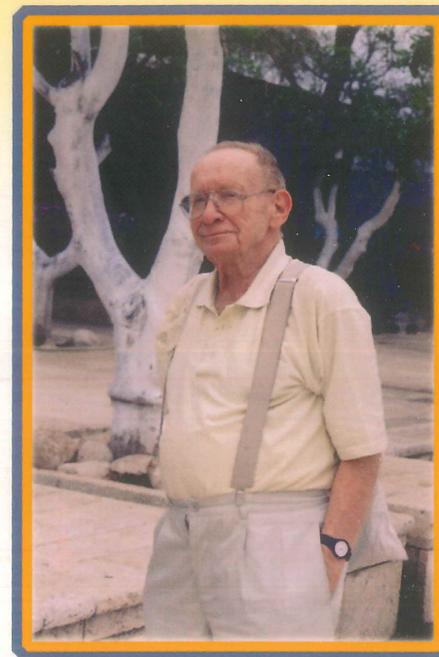
ארנון מגן

יומנו של אופטימיסט

אוטוביוגרפיה

ארנון מגן • יומנו של אופטימיסט

ארנון מגן, עיתונאי ומתרגם, מגולל את קורותיו החל בילדותו בגרמניה, דרך עלייתו עם הוריו לארץ, חברותו בשני קיבוצים בזה אחר זה במשך כעשרים שנה, חייו בעיר וכלה בחייו כגמלאי.

בסיפורו, שחלקים ממנו כתובים בנימה של אירוניה עצמית, המחבר משלב תיאורי רקע בתחנות שונות של חייו.

לילדיי היקרים
הלל
הדס
אבנר
עידו
ולרעייתי אילנה

Arnon Magen

A Diary of an Optimist
Autobiography

הפקה – אילנה מגן

עיצוב העטיפה ועמודי התמונות – טלי ג'נח

©

כל הזכויות שמורות למחבר
הוצאה עצמית
יולי 2008

דפוס חדקל בע"מ, ת"א

הקדמה

ידיעותי על תולדותיהם של בני משפחתי בדורות קודמים, ובמידת־מה אפילו על שנות ילדותי, לוקות בחסר. הוֹרֵי לא הותירו אחריהם פרטים אוטוביוגרפיים בכתב, ולו משום ששניהם הלכו לעולמם בשנות החמישים לחייהם. הם גם לא הרבו לספר לי על קורותיהם בעל־פה, ואני מצידי, צעיר עדיין כאשר הלכו לעולמם, לא גיליתי סקרנות יתר בעִבְרָם בעודם בחיים.

על רקע זה נולד ספר זה. מטרתו לאפשר לצאצאי בני הדור השני והדור השלישי, להיות מיודעים יותר ממני לקורות אבותיהם, ולא נותר לי אלא לקוות, כי ימצאו בו עניין.

כותרת הספר אסור שתטעה. לא תמיד אני אופטימיסט. לעתים אפילו ההיפך הוא הנכון. אבל קרובים וידידים שכנעוני, שכזה אני. שיהיה.

בכתיבת הספר נסתייעתי באוטוביוגרפיה של דודתי אדית, המכילה פרטים על אבי, בני משפחתו ואבות־אבותיהם; בזכרונה המצוין של אחותי חוה, המבוגרת ממני בכשלוש שנים, שהבהירה מספר דברים על שנות ילדותי־ילדותנו; ובזכרונה של אילנה רעייתי, שרעננה אפיזודות משנות חיינו המשותפים במשך יותר מארבעים שנה. אילנה גם קראה את הספר טרם פרסומו, העירה את הערותיה, הניעה אותי להכניס שינויים בכתוב והביאה אותנו לדפוס, ועל כך נתונה לה תודתי מקרב לב. ואחרון־אחרון חביב: תודה לבני־בכורי הלל, שביקש לעמוד על שורשיו מצד אביו ולכן יזם ודחק בי לכתוב ספר זה.

א.מ.

ילדות ללא דאגה

באוסף הבולים שלי מצוי בול בערך נקוב של 5 מיליארד (!!!) מארק. הוא הונפק בשנת 1923, כאשר בגרמניה השתוללה אינפלציה נוראה וכיכר לחם עלתה מיליארד מארק ויותר. הנקל לשער, כמה עלו אז חיתולים לתינוק.

מכאן שחסד עשיתי עם הורֵי, שיצאתי לאוויר העולם רק בשנת 1924 (למעוניינים לשלוח לי ברכות: התאריך המדויק הוא 10 באפריל), כארבעה חודשים לאחר הדברת האינפלציה וחזרת החיים למסלול נורמלי, פחות או יותר. האירוע חל בהמבורג, עיר ואם בגרמניה ונמלה הראשי, והזוכים היו אבי רודולף, עורך דין בן 40, שהיה שותף במשרד קטן של עורכי דין יהודים, אמי לילי, בת 31, ואחותי חוה, בת קצת פחות משלוש שנים. השם שבחרו הורֵי לרך הנולד: אָרְנֶסְט מַקְס מְגֶנְס; ארנסט, דהיינו: "רציני" (בגרמנית); מַקְס (זוכרים את מקס ומוריץ?) – על שם סבי מצד האב, שמת בטרם היוולדי; ושם המשפחה, מְגֶנְס – "גדול" (בלטינית). כלומר, גם רציני וגם גדול.

אבי היה נצר לשתי משפחות גרמניות ותיקות ומכובדות. שם המשפחה של אָמו אָנָה בטרם נישואיה היה מיזם (Muehsam) – מלה שפירושה בגרמנית הוא "מתאמץ", "טורח". שם זה הוענק, כך מספרת הסאגה המשפחתית, לאחד מאבות אבותיה על-ידי מלך פרוסיה, פרידריך הגדול בכבודו ובעצמו, כתודה על הטרחה שטרח אותו איש למענו. לגבי טיבה של טרחה זו קיימות שתי גרסאות.

יש אומרים, כי שירת כסייס באורוות המלכותיות, ואילו אחרים גורסים, כי הצטיין בקרבות מלחמת שבע השנים (1756–1763), ושמא אין כאן סתירה כלל והוא הצטיין באותה מלחמה כסייס, שהרי הסוסים היו אז מה שהיום הם הטנקים – הכוח המסתער. אם כך ואם כך, לפי הגרסה המוסכמת על כולם פסק המלך: "מעתה ייקרא שמך 'מיזם', כאות הוקרה לשקדנותך" – ודבר המלך קם והיה. צאצא אחר של אותה משפחה, אַרִיך מיזם, היה למרבה האירוניה ממתנגדיה המובהקים של המלוכה ומשורר סוציאליסטי בבווריה בזמן רפובליקת ויימר בראשית שנות העשרים של המאה שעברה, וצאצא נוסף כיהן עד לפני שנים אחדות, בשם משפחה "מעובֶרֶת", מייזם, כפרופסור באוניברסיטה העברית.

שורשיו של סבי מצד האב נטועים בעיר הַנוֹבֶר, שהיתה עד ל-1870 ממלכה מעין-עצמאית במסגרת ברית רופפת של ערי גרמניה ומחוזותיה. ב-1866, בעקבות המלחמה בין אוסטריה לפרוסיה, הגדולה במדינות גרמניה, סופחה הנובר לפרוסיה, מלכה ברח לווינה ואילו סבי, ששימש כבנקאי שלו, עקר עם אשתו אָנָה להמבורג וכאן המשיך לעסוק במקצוע זה, עתה כבנקאי עצמאי. פה נולדו להם שלושת ילדיהם: הבכור אַרווין, אבי רודולף (1884) והבת אָדית. סבי מת ב-1899, זמן קצר לאחר שערכו לו מסיבה גדולה לכבוד יום הולדתו החמישים. אבי התייתם איפוא בעודו נער בן 14.

סבתא אָנָה היתה, כפי שהעידה דודתי אדית בזכרונותיה, פסנתרנית ממדרגה ראשונה. היא גם דאגה להעניק חינוך מוסיקלי לילדיה. הדוד ארווין היטיב לשיר ולנגן על מספר כלים. אבי "הסתפק" בנגינה על פסנתר והגיע בה לרמה גבוהה. סבתא היתה פעילה מאוד בתחומי תרבות רבים ובין השאר נהגה לכנס בוילה שלה על גדות האַלְסְטֶר, האגם הגדול בלב המבורג, נשים ממכרותיה כדי לשמוע הרצאות מפי מומחים על אמנות ונושאים אחרים.

אבא לחם במלחמת העולם הראשונה, כקצין זוטר, בחזית המערב בצפון צרפת, במשך שלוש וחצי שנים ונפצע שלוש פעמים. במקרה אחד פגע כדור באחת מריאותיו והוא הוסע לעורף ברכבת משא

במשך 17 שעות מבלי ללגום טיפת מים ומבלי שיטפלו בו. בגמר המלחמה, ב־1918, חזר עטור צלב ברזל.

חלק ניכר מהמידע על אבות אבותיו של אבי אני שואב מזכרונות שכתבה דודה אֶדית, ואילו על מקורותיה של אמי ידוע לי אך מעט. היא נולדה ב־1892 בכפר קטן בגבול בין גרמניה לליטא (שהיתה אז חלק מהאימפריה הרוסית) ומשם עקרה המשפחה לעיר מְמֶל, העיר השנייה בגודלה בליטא. אבי הכיר אותה כאשר הזדמן לביקור קרובים בברלין, שם למדה רפואה וגם עבדה זמן־מה בבית חולים כרופאה מוסמכת. הם נישאו ב־1920 ובעקבות זאת פרשה אמה מעבודתה, כי לא היה מקובל אז שאשה נשואה "מבית טוב", אפילו היא בעלת מקצוע מכובד כמו רפואה, תעבוד מחוץ לביתה. גם בביתנו החדש בהמבורג לא היתה אמי עסוקה יתר על המידה במשק הבית: "החזקנו" מבשלת, ועם היוולד שני הצאצאים, חוה (1921) ואנוכי – גם מטפלת.

פסנתרן לא יצא ממני

אבא היה מוכשר מאוד במתמטיקה, אבל בימים ההם, ימי טרום מחשב, היה קשה להתפרנס ממקצוע זה. לכן רשמו אותו הוריו לגימנסיה הומניסטית (ולא ריאלית), שהקנתה לו ידע רב בהיסטוריה, בשפות (לרבות לטינית ויוונית קלאסית) ובמקצועות הומניסטיים אחרים. בסיימו את הגימנסיה הלך ללמוד משפטים באוניברסיטה. עם זאת לא שכח את אהבתו הגדולה למתמטיקה וכאשר סיפרתי לו יום אחד, בהיותי בן 8 או 9, שמצאתי שיטה כיצד לחשב בעל־פה ובמהירות את סכום כל המספרים העוקבים מאפס עד מספר מסוים – היה מאושר ממש. הוא סיפר לי, כי כבר היה מי שהקדים אותי בעניין זה – לא פחות ולא יותר מאשר המתמטיקאי והאסטרונום הגרמני גַּאוס, בן המאה ה־19, וגם הוא גילה תגלית זו בעודו ילד. אם שמו של גאוס ידוע היום לכל סטודנט של מתמטיקה, ואילו שמי – לא, אין זאת אלא מפני שתרומתי לעולם המתמטיקה הגיעה לסיומה בפרשייה קטנה זו, בעוד שגאוס

הוסיף להעשיר מדע זה עוד ועוד. עם זאת המשיך אבא לעניין אותי במתמטיקה וגרם גם לי להיות, כמוהו, חצוי בתחומי ההתעניינות שלי. אמר, לעומת זאת, היתה אדישה למקצוע זה, אך גילתה עניין רב בתיאטרון ובאמנות, ואחותי יודעת לספר, שהיתה טיפוס בִּוְהָמִי.

גרנו ברחוב הראשי של רוֹטְרֶבְּאוּם – רובע שהיה בו ריכוז גבוה יחסית של אוכלוסייה יהודית. באותה עת התגוררו בהמבורג כ־20,000 יהודים, בתוך אוכלוסייה כוללת של קצת יותר ממיליון תושבים, כלומר מיעוט קטן למדי. רוב יהודי המבורג, כמו רוב יהודי גרמניה בכללם, היו – כמונו – אשכנזים חילוניים ומתבוללים. אחד מששת חדרי דירתנו שימש כסלון. קיר אחד מקירותיו היה תפוס כל־כולו, עד לתקרה, על־ידי ארונות ספרים, ובמרכז הסלון ניצב פסנתר כנף. ניגנו עליו שני הוֹרֵי ולעתים היו מתכנסים אצלנו, בערבים, מכרים יודעי נגן ומנגנים מוזיקה קאמרית בהרכבים שונים. היה זה בסיס מצוין לצמיחת אחת האהבות הגדולות שלי, שנודעה לה השפעה לא מבוטלת בהמשך חיי – אהבת המוזיקה. אבא היה מלמד אותי מפעם לפעם קטעים מיצירות קלאסיות. גם התחלתי לקבל שיעורים בנגינת פסנתר, אך לא הצטיינתי בהם ולמורת רוחם של הוֹרֵי נטשתי אותם כעבור זמן די קצר, משום שזריזות אצבעותיי פיגרה בהרבה אחרי נטיות לבי. לימים הצטערתי על כך צער רב. גם חוה אחותי למדה לנגן בפסנתר. היינו מה שניתן להגדיר כמשפחה יהודית־גרמנית טיפוסית מן המעמד הבינוני המשכיל.

לו הייתי נהג קטר

בראשית אפריל 1930 התחלתי ללמוד בבית־ספר יסודי. שני בתי־ספר היו במרחק שווה מביתנו, כי גבלו זה בזה – אחד כללי, שרוב תלמידיו היו נוצרים, כמובן, ושני של "תלמוד־תורה", שלמדו בו ילדים ממשפחות יהודיות דתיות. הוֹרֵי בחרו בבית־הספר הראשון. כאמור, היינו משפחה של מתבוללים, רחוקים מן היהדות. לא הלכנו לבית הכנסת אלא בראש השנה וביום הכיפורים, ואילו בחג

המולד היינו קונים עץ אשוח, מדליקים את הנרות שתלינו בו ושרים ברוב רגש "לילה שקט, לילה קדוש". שיר יפהפה באמת, שעד היום אני מזמזמו מדי פעם, אבל לא בדיוק מתאים ליהודים... לא הרחק מביתנו היה מגרש הכדורגל של קבוצת HSV הביתית, שבתור לוקאלפֿטריוט אמיתי של המבורג אני עוקב עד היום אחרי הצלחותיה וכשלונותיה (בשנים האחרונות – בעיקר כשלונות, למרבה צערי). לידו היו בריכת שחייה, שם קיבלתי שיעורי שחייה ראשונים, ומגרש החלקה על הקרח (מלאכותי), שבו עשיתי את צעדי הראשונים (בלי לדעת, שכעבור זמן קצר הם יהיו גם האחרונים) בספורט נפלא זה. בימי ראשון היינו מטיילים, כל בני המשפחה, בגן העירוני הגדול בעיבורי הכרך, שתמורת כלי נשיפה הנעימה בו שירי לכת, בגן החיות המפורסם ע"ש האַנְגֶּק, הראשון בעולם שבו הוחזקו רוב החיות לא בכלובים, אלא במרחבים מגודרים, או באחד מחופי הרחצה שלגדות האַלְבֶּה, הנהר שהמבורג בנויה לגדתו. את חופשת הקיץ היינו עושים לפעמים אצל סבא וסבתא מצד אמי במְמֶל שְבֵלִיטָא, ובאחד הקיצים בילינו באתר נופש קסום בלב הרי הדולומיטים שבצפון איטליה קסום־קסום, אבל הסאגה המשפחתית מספרת כי נאצלנו לקצר את שהותנו שם. ארנסכנן (כלומר אני), שהיה אז נער בן 7 או 8, כה התפרע עד שבעל הפנסיון שלנו ביקש מהוֹרִי לארוז את חפציהם (ובעיקר אותי) ולהסתלק מוקדם ככל האפשר. אשר לי מקום זה שמור בזכרוני לטובה דווקא. כאשר כעבור הרבה־הרבה שנים נזדמנתי שוב לאזור, מיהרתי לאתר את הכפר המסויים הזה ואת המלון המסויים הזה – והתעוררו בי געגועים לימי ילדותי הרחוקים... לממל היינו נוסעים לרוב באונייה, ולדולומיטים נסענו ברכבת. הנסיעה ברכבת נשארה אהובה עלי עד היום. בעודי נער חלמתי להיות, כשאהיה גדול, נהג קטר או לפחות מנהל של תחנת רכבת. לא הגשמתי חלום זה, אך זכיתי לנסוע שוב ברכבת כשכבר הייתי גדול: קצת־קצת בישראל (כמה כבר אפשר לנסוע ברכבת בארץ?) ובעיקר בעת טיולי בחו"ל. מה נעים ומרתק יותר מלהשקיף על

הנוף החולף לעיניך בשבתך בנוחות בקרון או בעומדך במסדרון, לקול שקשוק הגלגלים המונוטוני? וכלום יש שינה מתוקה יותר משינה בקרון שינה, המנדנד כמו בעריסה? חבל רק שהקטרים של היום אינם עוד קטרי קיטור נושפים כמו ההוא שעמד בתחנה בבאר־שבע בשיר ששר אריק לביא. אהבתי מאוד צלילי נשיפה אלה. ואילו נסיעת בזק ב־TGV הצרפתי במהירות של 300 קמ"ש (טרם נתנסיתי בה) אינה קוסמת לי כלל. אשר להפלגה בים, זו חדלה למשוך אותי מאז שאוניות הנוסעים נהפכו לספינות אהבה, עם מופעי בידור ומוסיקה רעשנית לרוב. ואשר לטיסות: אתה יושב מכווץ במושבך, מתקשה לחלוף ליד שכנך כדי להגיע לשירותים ואינך רואה דבר מלבד עננים וסרטים ישנים. סופר לי לא מכבר על מישהו בארץ, שלרגל עבודתו הוא נאלץ לטוס מדי שבוע (!) לארגנטינה ובחזרה. ריחמתי עליו בכל לבי.

נדודים

עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, בינואר 1933, עדיין לא מלאו לי תשע שנים. רישומו של אירוע זה בהמבורג, אולי הכרך הליברלי ביותר בגרמניה, היה קיצוני פחות – כפי שלמדתי לימים מספרים – מאשר בבירה ברלין, למשל, או במינכן, ערש התנועה הנאצית. מובן שגם בהמבורג ניכרו סימנים ראשונים לחילופי השלטון. למשל, תלמידי בית־הספר שלנו נהגו לעתים, בהפסקות, לקלל את התלמידים היהודים של בית־הספר היהודי הסמוך "תלמוד תורה" מעבר לגדר, שחצצה בין שתי החצרות, ולא מייד הבינותי, לאיזה צד אני שייך... או, יום אחד, בשובי מביה"ס, עצר אותי ברחוב איש ס"א לבוש מדים ושאל אותי, אם אבי הוא חבר מפלגה – הכוונה היתה כמובן למפלגה "שלו", המפלגה הנאצית – ולא ידעתי מה להשיב לו, כי לא הבינותי את פשר השאלה. הוֹרֵי רצו פשוט לגונן עלינו, הילדים, בהסתירם מאתנו, או לפחות ממני, שעדיין לא מלאו לי 10 שנים, את עובדות החיים האכזריות – היות היהודים כבר עתה, בראשית השלטון הנאצי, יעד להשפלות ולהתנכלויות. הם עצמם לא נזקקו, כמובן, להיתקלות זו עם איש הס"ס כדי שיבינו בעוד מועד, כמו עוד כמעט מחצית מיהודי גרמניה, את הצורך להימלט מארץ ארורה זו מוקדם ככל האפשר, בעוד המחצית השנייה, שלא השכילה לעשות כן, נספתה רובה ככולה בשואה. העלייה לישראל היתה רק אחת האופציות ששקלו הוֹרֵי, כי היו רחוקים מלהיות ציונים. אבא בחן את האפשרות להגר לבלגיה או

לצ'כיה, אך למרבה המזל נכשלו מאמציו להבטיח לעצמו בסיס לפרנסה בשתי מדינות אלה, שגם הן היו עתידות כעבור זמן לא רב להיות טרף לגרמניה הנאצית. נותרה רק, כברירת מחדל, ארץ-ישראל, שמשפחתנו כבר הטילה בה עוגן בעבר בדמותו של דודי מקס, אח של אמי – ציוני נלהב, שעלה לארץ עוד ב־1928.

העלייה המתוכננת חייבה הרבה הכנות, מעשיות ו"רוחניות". אבא התחיל לטפל בחיסול הרכוש ומשרד עורכי הדין, ואני התחלתי ללמוד עברית בשיעורים קבוצתיים מטעם הקהילה היהודית ואף הצטרפתי לסניף המקומי של תנועת הנוער הציונית "הבונים".

עם סיום שנת הלימודים הרביעית שלי (והשביעית של חוה), באפריל 1934, נסענו עם אמא לגור אצל סבתנו הנרייטה בעיר ממל שבליטא. בעלה, סבא ויקטור, שברשותו היו מנסרות עצים גדולות והיה זכור לי מביקורים קודמים שלנו בממל בתקופת חופשת הקיץ, לא היה עוד בין החיים. הוא הלך לעולמו ב־1929. בעודו בחיים היה עסקן ציוני פעיל וציר בקונגרס הציוני השני ב־1898. סבתי היתה פעילה בקהילה המקומית, כיושבת ראש ויצו. ואילו אבא נשאר בהמבורג כדי להמשיך בטיפולים הדרושים להעברת חלק מהרכוש אל מחוץ לגבולות גרמניה. אמו, סבתא אנה, עברה לבית הורים בעיר הנובר. למיטב ידיעתי היא היחידה ממשפחת מגנוס, שנשארה בגרמניה אחרי 1936, ועם מותה בסוף 1937 או בראשית 1938, בגיל 77, נחסך ממנה גורלם האכזר של אותם מיהודי גרמניה, שלא היגרו בעוד מועד, אחרי "ליל הבדולח" בנובמבר 1938, וביתר שאת מאז 1942.

השם "ממל" (Memel) איננו קיים עוד: שמה של העיר היום הוא "קלייפדה" (Klaipeda) וזה היה שמה גם אז, אבל רק בפי בני המיעוט הליטאי יושבי העיר, בעוד ש"ממל" היה שמה בפי בני הרוב הגרמני, שעמו נמנו גם רוב היהודים המקומיים, בהם – מלבד סבתי – גם דודי רודי, אחי אמי, עם רעייתו אידה ובתם מֶרְגוֹ, שהיום שמה בישראל הוא מרים. ממל וסביבתה הכפרית נהנו ממעמד של אוטונומיה בתוך מדינת ליטא, והגרמנית היתה

בה שוות זכויות לליטאית. לכן יכולנו, חוה ואני, להמשיך בלימודינו ללא קושי בבתי־ספר ששפת ההוראה בהם היתה גרמנית. חוה, כתלמידת הכיתה השמינית, חוייבה ללמוד גם ליטאית, בתור שפה זרה.

קליפדה־ממל, אז עיירה בת כ־30,000 תושבים, היתה – ועודנה – עיר הנמל היחידה של ליטא. היא שוכנת לחוף מפרץ צר וארוך, האף (Haff) בגרמנית, שבו נמצא נמלה של העיר. מעבר לו, במקביל לקו החוף, משתרעת לשון חוף, ניירונג (Nehrung) בלועזית, אף היא צרה וארוכה, ומעבר לה – הים הפתוח. בסופי שבוע ובחופשות הלימודים היינו מפליגים הפלגה קצרה במעבורת כדי לחצות את ה"האף", עולים על ה"ניירונג", חוצים אותו ברגל, מרחק של כשני קילומטרים, מגיעים לים הפתוח ושם מתרחצים. קסם רב היה טמון באותה דרך, שהתנהלה בחול כבוש בין יערות מחטניים עבותים, והקסם הגדול מכולם: לעתים, רחוקות אמנם, היה מתגלה לנו אייל הקורא – הגדול באיילים, שגובהו מגיע לשני מטרים כמעט והוא נושא על ראשו זוג קרניים אדירות. היה זה מראה מדהים, שספק בלבי אם גם היום אפשר לחזות בו, בגלל תנופת הפיתוח שאחזה באזור זה בתקופה הסובייטית ומן הסתם הבריחה את בעלי־החיים האלה. היתה זו גם הזדמנות טובה לשחות בים ולשרות בגלים – שלא כמו בשבתנו בהמבורג, כי זו בנויה על גדות האלבה במרחק של כ־100 ק"מ מהים הפתוח, שאליו הגענו רק לעתים רחוקות.

עולים לארץ

בסוף אפריל 1935, עם סיומה של שנת לימודים אחת בממל, שוב ארזנו את מזוודותינו. יצאנו, יחד עם סבתא הנרייטה, ברכבת לגרמניה, באחת התחנות "התאחדנו" עם אבא, שבא מכיוון המבורג, ויחד המשכנו ברכבת לטריאסטה ושם עלינו על אוניה בדרכנו לארץ. בבוקרו של ה־5 במאי נגלה לעינינו נופו היפה של הכרמל, בהיכנס אונייתנו לנמל חיפה. עוד זכור לי מאותו יום, שבניגוד לכל

מה שסופר לנו על האקלים היס-תיכוני השורר בארץ ועל כך שגשמים יורדים עליה רק בחורף – ירד עלינו גשם דקיק. עד שעלינו עם הדוד מקס, שקיבל את פנינו בנמל, אל ביתו שבמרכז הכרמל, התבהרו השמיים ואני, שהייתי מורגל לאובך האוויר בצפון גרמניה, ששמיה קודרים לרוב, ובלתי מודע לצלילות האוויר באזור התת-טרופי, נדמה היה לי בהשקיפי על הים מרחוק כי הנה הוא קרוב-קרוב. שכנעתי בכך גם את חוה והתחלנו לרדת בכביש המוליך מערבה. הולכים-הולכים, והים איננו קרוב. לבסוף עמדנו על טעותנו. חוה פרצה בבכי מר, אני הצעיר יותר נאלצתי להרגיעה, וחזרנו בבושת פנים לבית הדוד.

חמישה חודשים ישבנו בבית זה, בן קומתיים, בשכונת מושגלי, השכונה היהודית הראשונה במרומי הכרמל. כשאר הבתים כאן, גם בית הדוד היה בנוי על כלונסאות גבוהות במורדו של ואדי, שבתחתיתו נמצא היום "גן האם", והשקיף מרחוק על הים. דייריו היו הדוד מקס, הדודה מרי, ילידת ריגה בירת לטוויה, בנם שלמה, שנולד ב-1927 בעכו כילד יהודי ראשון בעיר זו, כאשר הדוד שימש כרופא היהודי היחיד בעיר ערבית זו (ועתה היה הרופא הראשון בכרמל), ובתם פנינה, שהיתה אז תינוקת בת כשנה. והיה גם משה, אחיה של דודה מרי, רוקח במקצועו ופסנתרן ברמה גבוהה, שהרבה לנגן בערבים מוסיקת ריקודים ולהיטים בבארים של העיר התחתית באוזני חיילים בריטים, ולמחרת היום ידע לספר סיפורים משעשעים לרוב על חיילים שיכורים שטפחו לו על גבו וביקשו להשמיע שיר זה או אחר. היתה זו נגינה לצורך פרנסה, ואילו בחדרו במרתף הבית על הכרמל, שהכיל פסנתר כנף גדול, היה מנגן – הפעם להנאתו – רק מוזיקה קלאסית, ושל שני מלחינים בלבד, באך ושופן. היה זה צירוף משונה במקצת, אבל אם כך ואם כך הוא תרם לא מעט לאהבתי את שני המלחינים האלה, ולמוזיקה קלאסית בכלל, אם כי אני מאמין שהייתי אוהבם, בעיקר את באך, גם ללא תיווכו של משה...

לקראת תחילת שנת הלימודים תרצ"ה, באוקטובר 1935, "ירדנו"

(כולל סבתא) לתל-אביב, אבל הרבינו לשוב לכרמל מדי קיץ בקיץ, למשך חלק ניכר מהחופשה הגדולה. בחופשות אלה נרקמה ידידות גדולה ביני ובין בן דודי שלמה, ידידות שנמשכה גם לאחר שבגרנו וכל אחד משנינו פנה לדרכו.

בתל-אביב התגוררנו, כמו כמעט כל שאר ה"יקים" של תל-אביב, במרכז העיר של היום, במלבן שצלעותיו היו לערך הרחובות בוגרשוב, הירקון, ארלוזורוב ושלמה המלך-המלך ג'ורג'. עברנו שלוש דירות, שהאחרונה בהן, שנכנסנו אליה ב־1937, היתה ברחוב גורדון. כולן היו בנות שניים או שניים וחצי חדרים וגרנו אפוא בצפיפות יחסית למה שהורגלנו בהמבורג, אבל מקובלת בהחלט באותה תקופה. ספק אם היה בה מקום לפסנתר רגיל, ודאי לא ל"כנף" שלנו, שממילא נפרדנו ממנו, כמו שגם נפרדנו עם עלותנו לארץ מרוב ספרי הספרייה הגדולה של אבא. אני לשעצמי – אולי בניגוד להוריי – לא חשתי מחסור וכלל לא היה איכפת לי, שלא נתנו לי דמי כיס ואפילו לא דמי נסיעה באוטובוס. נעתי ברחובות תל-אביב ברגל בלבד, אבל תל-אביב דאז היתה קטנה למדי ו"נגמרה" בירקון בצפון ובקריית מאיר (הקריה של היום) במזרח.

יתמות בגיל 12

באפריל 1936, שבועיים לאחר שחגגנו את יום הולדתי ה־12, נפטר אבי בעקבות התקף לב, שפקד אותו בלכתו ברחוב ביום של שרב כבד, והוא בן 51 בלבד. אובדן זה היה לי מהלומה קשה, ושנים רבות אחר-כך הרגשתי שוב ושוב בחסרונו של אבא. הייתי קשור אליו מאוד. הוא היה לי לא רק אב, אלא גם מדריך רוחני ואינטלקטואלי. עד היום עולים בזכרוני מפעם לפעם דברים שסיפר לי בעניין זה או אחר. הוא קירב אותי למתמטיקה, לימד אותי אריות של פאפאגנו מתוך "חליל הקסם" של מוצרט ושירים של שוברט ופתח לפניי אשנב להיסטוריה ולספרות. במכתב נוגע ללב שכתבה לי סבתא אנה לקראת יום-הולדתי ה־13 באפריל 1937, הראשון מאז מות אבא וחודשים אחדים לפני מותה-היא, היא

מספרת: "תמיד אני נזכרת, עד כמה היה אביך מאושר בהיולודך. תמיד הסבת לו אושר, ותמיד דיבר עליך בשמחה ובגאווה." בספרייתי מצוי הספר "South Sea Tales" של ג'ק לונדון, מתורגם לגרמנית בידי אחיו הבוגר של אבי, הדוד אַרווין, עם הקדשה שכתב לאבי: "רודולף, שלמי תודה על עזרתך בתרגום הספר." התאריך – אוקטובר 1924, שנת הולדתי. מה היה טיב העזרה הזאת – האם רק בהבנת המקור האנגלי, או שמא גם בתרגום עצמו? איני יודע בדיוק. אני שומר על ספר זה מכל משמר, ובמרוצת הזמן הצטרפו אליו עוד עשרות ספרים אחרים של לונדון, שהיה במשך שנים הסופר האהוב עלי. מקצתם קניתי ומקצתם קיבלתי במתנה מבנו של ארווין, מיכאל – גם הם רובם לא במקור האנגלי, אלא בגרמנית בתרגומו המעולה של דודי, שהיטיב לצקת את האנגלית העשירה של לונדון לגרמנית עשירה לא פחות.

במבט לאחור אני סבור, כי מות אבי בטרם עת הוליד אצלי מידה מסוימת של תסביך אב. אולי זו הסיבה לכך, שבעשרים שנות חיי בקיבוצים הרביתי לחבור אל אנשים מבוגרים ממני בהרבה, לעתים כדי דור שלם – בצד חברות עם בני גילי.

עם מות אבא נותרנו ללא סיכוי למצוא הכנסה בעתיד. לאמא לא היה מקצוע – שהרי זה יותר מ־15 שנה לא עסקה ברפואה, וממילא היה בארץ עודף רופאים בגלל העלייה מגרמניה באמצע שנות השלושים – וגם את השפה לא ידעה. לכן נאלצנו גם להבא להיות סמוכים על שולחנה של סבתא – ולחסוך. חוה אחותי הפסיקה את לימודיה בסיימה כיתה י' כדי לעבוד במוסד פיננסי בניהול חבר של אבא וכך לתרום לפרנסת המשפחה. למרבה המזל בורכה בתפיסה מהירה ובזיכרון מופלא, ובהתבגרה, לאחר שרווח לה מבחינה כלכלית, הצליחה למלא את החסר לה בהשכלה פורמלית על-ידי קריאה אינטנסיבית.

התקבלתי לכיתה ו' בגימנסיה "שלווה" ברחוב רנ"ק, שנחשב אז לאחד מבתי-הספר המתקדמים בעיר, תחת שם פרטי חדש: ארנון, לפי הצעת בת-דודה מצד אבא. גם היא היתה עולה חדשה וגם לה

לא היתה ידיעה מעמיקה במקורות, ולכן די מפליא הוא, שהציעה שם של נחל בעבר-הירדן המזרחי, שהיה "מחוץ לתחום" בשבילנו. אבל אימצתי אותו ברצון, מה גם שהיה זהה לשמי הקודם בשלוש אותיותיו הראשונות וכן משום שהיה אז נדיר מאוד, שלא כמו היום (את השינוי בשם המשפחה, מ"מגנוס" ל"מגן", עשיתי רק לאחר קום המדינה, במרוצת גל ההחלפות ההמוני בעקבות קריאתו של בן-גוריון).

מ"מ שוער הנבחרת

בתור עולה חדש עדיין התקשיתי בתחילה בשיעורי העברית. קשים עוד יותר היו לי שיעורי התנ"ך. לרוע מזלי "נפלתי" עם תחילת לימודי על הנביאים עמוס וישעיהו, שמבנה שפתם השירית שונה בתכלית מהמבנה של השפה הגרמנית – שפת האם שלי: זו העברית מצומצמת, חסכנית, וזו הגרמנית מתפרסת לרוחב, "פטפטנית". הקושי גבר ביתר שאת אחר-כך, כאשר התחלנו ללמוד את איוב. לעומת זאת עשיתי חיל במקצועות הריאליים וכן בגיאוגרפיה, שהיתה אהובה עלי מאוד, והייתי בולע ספרי מסעות ככל שניתן. באותן שנים נהגתי לפקוד את משרדי הנסיעות, שהיו מרוכזים ברחוב הרצל, כדי לאסוף בהם פרוספקטים של תיירות ולגזור מהם תמונות. תמונות אלה שימשו לי אחר-כך לאיור חוברת גיאוגרפיה של אירופה, פרי עטי פשוטו כמשמעו – בכתב יד... מכשול קשה עוד יותר היו לי שיעורי הציור. עד היום אני יודע לצייר רק בתים, וגם זאת רק בקווים ישרים ומאונכים זה לזה ובלי פרספקטיבה...

אבל כללית השתלבתי היטב בלימודים, בעיקר במקצועות הריאליים, בעוד שהשתלבותי החברתית היתה איטית יותר. אני משער, שהסיבה העיקרית לכך היה אופיי המסוגר, גרם לכך גם העובדה, שהייתי עולה חדש ו"יקה" יחיד כמעט בכיתה, בעוד רוב בני הכיתה האחרים היו דור שני לעולים ממזרח אירופה. כן לא הייתי מעוֹרָה ביותר במה שמתרחש מחוץ לכיתה. הנה, תקופה

מסוימת חלקתי שולחן אחד בכיתה עם חיים טאוב, לימים הכנר הראשון של התזמורת הפילהרמונית הישראלית, בלי לדעת כלל שהוא מנגן (ומנגן טוב!) בכינור. היו לי שני חברים שהרביתי לפקוד את בתיים, אלא שהם לא ביקרו מעולם בדירתנו. הישגי החשוב ביותר בתחום החברתי היה אולי בכך, שהייתי מ"מ השוער של נבחרת הכדורגל של כיתתנו והצטיינתי בהסתערות על רגליהם של חלוצי היריב בהתקרבם לשער שלי... גם הייתי אלוף ההתעמלות במתח, שהתאמנתי בו עוד בדירתנו בהמבורג, על מתח שהותקן במפתח בין שני חדרים בדירתנו.

היכרות ראשונה עם קיבוץ

כמו רוב בני כיתתי הייתי גם אני חבר בתנועת נוער. תחילה הצטרפתי ל"מחנות העולים" ואחר כך פרשתי ממנה והצטרפתי לתנועת "השומר הצעיר". המניע לצעד זה נראה לי היום מוזר במקצת: "מחנות העולים" היו קשורים לקיבוץ המאוחד, שדגל ב"קיבוץ גדול וגדל", ואילו לי קסמה דווקא המסגרת האינטימית יותר של הקיבוץ הארצי, שבוגרי התנועה הזאת אמורים היו להצטרף אליה. קשה שלא לתמוה מעט על אופן זה של קבלת החלטה בידי נער בן 15 או 16, שעד אז לא ראה בעיניו ולו קיבוץ אחד. אבל צריך לזכור כי באותה תקופה, בטרם קום המדינה וצה"ל, חלק ניכר מחברי תנועות הנוער של מה שנקרא "ארץ-ישראל העובדת" אמנם יצאו ל"הגשמה" – הצטרפות לקיבוץ – מייד עם גמר לימודיהם. היתה זו איפוא החלטה גורלית למדי, כי בגללה הצטרפתי בבוא הזמן לקיבוץ של השוה"צ. צחוק הגורל הוא, שביום מן הימים אעזוב קיבוץ זה ואצטרף דווקא לגבעת-ברנר של הקיבוץ המאוחד, "הקיבוץ הגדול בעולם" – אבל כל נקדים את המאוחר.

החברות בתנועת "השומר הצעיר" הפגישה אותי לראשונה עם קיבוץ ועם עבודה פיזית קשה – חפירת בורות באדמה סלעית לתקיעת עמודי גדר: בחופשת הקיץ של 1940 או 1941, כתלמיד כיתה י' או י"א, יצאתי עם הגדוד שלנו למחנה עבודה בן שבוע

בקיבוץ אֵילון – קיבוץ צעיר בגבול לבנון, שעלה על הקרקע ב־1938. היה זה מבחן לא קל עבור "לפּלף" עירוני כמוני והצמחתי יבלות לרוב בידי, עד כדי כך שנחוץ היה – אוי לאותה בושה! – להעבירני לעבודה אחרת. קלה יותר. אבל חזרתי לתל־אביב עם זכרונות נעימים – החברותא, טיול למבצר מונפור, הנוף הגלילי על צמחיית הבר הצפופה שלו, האזנה לחזרת המקהלה המקומית. היתה לי זו הפעם הראשונה בחיי לשמוע ולראות מקהלה "בגודל טבעי".

הפעולות בתנועה היו, כאופייני ל"שומר הצעיר" באותן שנים, "אידיאולוגיות" מאוד. המדריכים, מגדודים מבוגרים יותר או שליחים מטעם קיבוצים, הרביצו בנו את תורתו של מארקס, כולל יסודותיה הפילוסופיים, קרי: עקרון הדיאלקטיקה של הֶגֶל. כאשר לאחרונה שאל אותי מישהו למשמעות המושג הזה, ידעתי להשיב רק תשובה קצרה ובלתי ממצה, ואני מעז להניח, כי תורה זו נשתכחה גם מלב רוב עמיתי מאותה תקופה. אחד המדריכים לא הסתפק בכך ומצא לנחוץ ללמדנו גם את תורת פרויד, שהיתה באותה עת וגם שנים ארוכות לאחר־מכן "הפסיכולוגיה הרשמית" של תנועת הנוער ומוסדות החינוך של הקיבוץ הארצי. כן סוּפַר לנו רבות על מרידת הנפל של פועלי וינה ב־1934 ועל מלחמת האזרחים העקובה מדם בספרד, שהחלה ב־1936, ושרנו בהתלהבות את שירי הרפובליקנים, האהובים עלי עד היום (בעת ביקור במדריד ב־1982, שבע שנים לאחר מותו של פרנקו והחזרת הדמוקרטיה לספרד, ניסיתי לקנות תקליט עם שירים אלה – לשווא. הוסבר לי, שמלחמת האזרחים האומללה היא עדיין נושא כאוב מאוד בארץ זו ונזהרים מלנגוע בו בכל צורה שהיא).

בצל מלחמת העולם

עם פלישת הצבא הגרמני, הוורמאכט, לפולין ב־1 בספטמבר 1939 ריחפה מעלינו כצל כבד אימת מלחמת העולם, הגם שהתנהלה הרחק מאתנו. הצלחותיהם המדהימות של כוחות ה"ציר" – גרמניה וגרורותיה, איטליה ואחר־כך גם יפאן בשלוש־ארבע השנים הראשונות למלחמה – במזרח אירופה ובמערבה, ולאחריהן גם בברית־המועצות ובמזרח הרחוק – החרידו אותנו, בני העֶשְׂרֶה, יחד עם כל היישוב, וזאת בלא שידענו עדיין על האסון שפקד את יהודי הארצות הכבושות. האפשרות של פלישת צבא גרמני לארץ נראתה מוחשית יותר מאי־פעם עם התקדמות צבאו של רומל בצפון־אפריקה. המחשה לסכנה זאת היוו המוני החיילים – בריטים, אוסטרלים, דרום־אפריקאים, הודים ועוד – שנתקבצו לארץ.

עקבתי בצמוד אחר כל בדל ידיעה בעיתון וברדיו שנגע להתנהלות הקרבות, ובדיעבד הרחבתי את ידיעותי בגיאוגרפיה של ברית־המועצות, באתרי באטלס את שמות הערים שכבשו כוחות ה"ציר" באירופה, של צפון אפריקה ומאז פרל הארבור בדצמבר 1941 גם של המזרח הרחוק. עניין מיוחד גיליתי בקרבות הימיים, והטבעת אוניית הקרב "ביסמארק", פאר הצי הגרמני, במאי 1941 היתה לי סיבה למסיבה.

כדי ליטול חלק פעיל במלחמות בים ולא להסתפק בצפייה מן הצד שרטטנו, אחד מחברי לכיתה ואנוכי, מפה גדולה של הים התיכון, רשמנו בה נמלים של בעלות הברית (בעיקר בריטניה)

ושל ה"ציר", היצבנו בהם אוניות מלחמה מארבעה סוגים – אוניות קרב, סיירות, משחתות וצוללות – ויצאנו לקרב. כל משחק כזה נמשך מספר שעות. מי זכה ביותר נצחונות, זה שייצג את בעלות הברית או זה שייצג את מדינות ה"ציר"? זאת אינני זוכר...

על כל אלה יש להוסיף דבר, שהוא כמעט מובן מאליו לכל מי שחי באותה תקופה: התפעלנו מנפלאות המשטר הסובייטי והערצנו את סטלין, ורגשות אלה התעצמו עם פלישת הצבא הגרמני לברית המועצות ביוני 1941. לא מכבר ראיתי סרט טלוויזיה ישן על המערכה הנוראה שהתנהלה בברית-המועצות. צפיתי בו בהתרגשות עצומה, כדי דמע, גם אם לא חידש לי הרבה. ניסיתי לדמיין עד כמה התרגשתי אז, לפני יותר מ-60 שנה, בשעת ההתרחשויות. באותם ימים היה למעשה היישוב היהודי כולו חסיד נלהב של ברית-המועצות, אם כי לא בהכרח של משטרה, ועקב בחרדה אחר עמידתה ההרואית מול הקלגסים הנאצים. לימים התפכחתי מהערצה עיוורת זו לארץ הסובייטים, אבל זכר השירים הרוסיים שהרבינו לזמר אז, ובמיוחד הסנטימנטאליים שבהם, נשאר עמי עד היום הזה ועדיין אני שבוּי בקסמם.

במאי 1942 התקדמו כוחות ה"ציר" בצפון אפריקה, בפיקודו של רומל, מזרחה עד לאל-אלמיין, כ-60 ק"מ בלבד ממערב לאלכסנדריה שבמצרים, והתקדמותם עד לתעלת סואץ ומעבר לה עד לארץ-ישראל החלה להיראות כאפשרות סבירה. לערך באותה עת סיימתי את לימודי ונבחנתי בבחינות הבגרות. מעתה הייתי "פנוי", איפוא, וזמן קצר לאחר מכן נמנית עם חברי הגדוד שלנו שהתנועה החליטה לגייסם לפלמ"ח, במסגרת מחלקה על טהרת חברי "השומר הצעיר".

אימונים בכידון בהדרכת רמטכ"ל לעתיד

הפלמ"ח הוקם במאי 1941 לנוכח הסכנה הנוראה של חדירת כוחות ה"ציר" לארץ-ישראל בעקבות המערכה בצפון אפריקה, חדירה שהיתה לבטח ממיטה כליה על היישוב היהודי. מחלקות הפלמ"ח מוקמו במחנות קבע בקיבוצים וחבריהן עסקו לא רק באימונים,

אלא גם עבדו במשק המארח לכיסוי עלויות החזקתם. הסדר זה התאים לי מאוד, כי לא הצטיינתי כל-כך באימונים. מפקדת הפלמ"ח אמנם טרחה לשלוח את מיטב המדריכים כדי להפוך אותי לחייל סוג א', בהם שניים שעתידים היו לעלות לגדולה: "כידוני" ו"ברן", כפי שכוננו אז הרמטכ"ל לעתיד חיים בר-לב והאלוף לעתיד אברהם אדן – הראשון משום שתרגל אותנו לנעוץ כידון בשק של חול בצעקו לנו "רצח בעיניים", והשני מפני שלימדנו להשתמש במקלע הצ'כי ברן. אבל הצלחתם במקרה שלי היתה בינונית למדי. לעומת זאת הנהיית הנאה מרובה מן המסעות שערכנו ברחבי הארץ עם נשק מוסווה – נשק, מחמת הליכתנו באזורים ערביים כמו חברון ומדבר יהודה, ומוסווה – פן יבולע לנו מצד הבריטים, אדוני הארץ. במסגרת הפלמ"ח התאמנו ועבדנו בארבעה קיבוצים. בתחנתנו הראשונה, גבעת-ברנר (4 חודשים), הרקתי בורות שופכין במשאבת יד וארזתי מיצים בבית-החרושת "רימון", שבחלקם נועדו לחיילים הבריטים בארץ; בנגבה (חודשיים) גירשתי בצעקות ובהקשה על תוף ציפורים ממטע נושא פרי; בנען (10 חודשים) תליתי כבסים של חיילים בריטים שכובסו במכבסה המקומית, קטפתי תפוזים בפרדס וקשרתי שקי חיטה שנפלטו מקומביין; וברמת הכובש (4 חודשים) חפרתי "צלחות" השקיה סביב עצים בפרדס וארזתי שקים של לחם במאפייה המקומית, גם הם עבור חיילי הצבא הבריטי האימפריאלי (כולל אוסטרלים, ניוזילנדיים, הודים). הנה, כך שירתתי את מאמץ המלחמה של הבריטים (שבהצלחתו היה תלוי, כמובן, גם גורלנו) והתכוננתי למאבק בהם בעתיד.

על פסגת החרמון

אחת החוויות מתקופה זו, והנעימה שבהן, היתה ההעפלה לפסגת החרמון. ארבעה מאנשי המחלקה שלנו, בהם ידידי אז נתן שחם ואנוכי, ניצלנו חופשה קצרה באוגוסט 1943 כדי לכבוש את ההר. כל החרמון היה אז חלק משטח המנדט הצרפתי על סוריה ולבנון, ותחנת משטרה צרפתית חלשה על הוואדי העמוק, ואדי אסל ("נחל

הדבש"; היום – נחל שיאון), החורץ את ההר ומהווה נתיב נוח יחסית להעפלה בהר. משטרה זו, ולא הערבים המקומיים, היתה אז בעייתנו העיקרית, בידענו כי מי שהקדימו אותנו בניסיון לחדור לחרמון נלכדו ונחבשו בכלא בדמשק. לכן יצאנו מקיבוץ דן, "מחנה הבסיס" שלנו, בטרם שחר, חצינו בחשיכה גמורה ובריצה את הגבול והכביש לאורכו שבצד "הצרפתי" והמשכנו במהירות בוואדי מבלי שיגלו אותנו. אבל החשש מהמשטרה הצרפתית ליווה אותנו גם בהמשך הדרך ולכן בשלב מסוים סטינו מן הדרך הנוחה יחסית אל הפסגה ועלינו במישרין במדרון צדדי גבוה, בהנחה שכך קטנים הסיכויים שיעלו על עקבותינו, ושם לנו. לפסגה, בגובה 2,814 מטר, הגענו למחרת לפנות ערב אחרי הליכה מייגעת ודשדוש איטי ומפרך בשלג עמוק, אבל הנוף שנשקף ממנה, עד דמשק ומעבר לה, פיצה על כל התלאות. למרבה הצער לא יכולנו לשהות על הפסגה אלא זמן קצר ביותר, כי מיהרנו לרדת בטרם תיפול עלינו החשיכה. בעודנו הולכים בשביל שמענו מאחורינו קולות של אנשים. היו אלה מבריחי גבול, ערבים תושבי האזור ששבו לכפרם, שובא, והזמינונו להצטרף אליהם. נענינו ברצון וללא חשש (חששנו, כאמור, רק מהצרפתים. היו ימים...). הם ערכו לכבודנו כירה גדולה, הכינו לנו מצע לשינה, ולמחרת השכם בבוקר המשכנו לרדת מן ההר לעבר א"י. צעדנו בשביל צר, בטור עורפי, כשבראש מובילה נערה אחת מבנות הכפר ובידה נר דולק להאיר את דרכה־דרכנו, בלכתה לשמור על עדר הפרות המשפחתי שרעה אי־שם בהר, ואנו חשנו כמו באגדה קסומה. נפרדנו מן הנערה, המשכנו בגפנו, הגענו אל הכביש שהיה צמוד לגבול, הסתכלנו כה וכה כדי להיווכח שהשטח פנוי – וחצינו אותו בריצה בדרכנו חזרה למולדת הבטוחה.

הנה, כך התגשם חלום שחלמתיו לראשונה זמן קצר לאחר עלותי לארץ, כאשר השקפתי על כיפת הלובן של החרמון מרחוב יפה־נוף בכרמל. גם, לא נעים להודות, חשתי גאווה רבה. ייתכן שהיינו אחרוני הישראלים שרגלם דרכה על הפסגה, כי כעבור כשנתיים היא עברה בפועל (וב־1946 גם להלכה) לידי מדינת סוריה העצמאית

– להוציא יחידה של צה"ל ששהתה על הפסגה זמן קצר במלחמת יום הכיפורים ב־1973 ופינתה אותה (מוצב צה"ל, "העיניים של המדינה", כביטוי שטבע אחד מחיילי סיירת גולני, נמצא על פסגה משנית בגובה של כ־2,200 מטר בלבד). מאז עמדתי על פסגות גבוהות בהרבה – אבל הגעתי אליהן במעליות הרים...

מות האם

בשנתיים אלה הוסיפו החיים בארץ להתנהל בצל המלחמה המשתוללת. עדיין לא נודעה ברבים השמדת היהודים בשואה על ממדיה המפלצתיים, והסכנה המיידית ליישוב היהודי בארץ־ישראל הוסרה סופית עם מתקפת הנגד של מונטגומרי באל־עלמיין באוקטובר 1942 ובהמשכה טיהור צפון־אפריקה כולה מצבאו של רומל. אבל הרי היו גם חזיתות אחרות, אמנם מרוחקות אבל לא פחות רלוונטיות לנו, ולו בעקיפין ולא בטווח המידי. זכורני כמה נתמלאנו חרדה כאשר הצבא הגרמני בחזית הרוסית הוסיף לדהור מזרחה וצר על סטלינגראד; כמה התמלאנו תקווה לנוכח עמידת הגבורה של מגיני העיר בחורף; וכמה צהלנו לשמע מתקפת הנגד הסובייטית ולכידת מחנהו של פאולוס על מאות אלפי חייליו הגרמנים והרומנים בינואר 1943. סיבה נוספת למסיבה היתה פתיחת החזית השנייה עם נחיתת כוחות בעלות הברית בנורמנדי, ביוני 1944, ואחר־כך באה גולת הכותרת – כניעת גרמניה במאי 1945. אמי לא זכתה לראות לחזות בניצחון. היא לקתה בסרטן במערכת העיכול. מערכת הבריאות באותם ימים – לא רק בישראל – היתה חסרת אונים כמעט מול מחלה ממארת זו (והלא גם היום נרפאים רק חלק מחולי הסרטן). אחותי וסבתי טיפלו בה בבית ככל יכולתן, בסיועה של רופאה שתפקדה כאחות, ולבסוף, כשמצבה של אמי הלך והחמיר, נקראתי לסייע בטיפול ולתת לה זריקות מדי לילה לשיכוך כאביה העזים. לצורך זה קיבלתי חופשה מהפלמ"ת. אמא מתה בפברואר 1944, והיא בת 51 – כגיל אבי במותו שמונה שנים קודם לכן.

כָּבְדוּ עַל אִמָּא 11 שְׁנוֹת חַיִּיהָ הָאֲחֵרוֹנוֹת, מֵאִז עֲלִית הַנְּאֻצִים לְשִׁלְטוֹן: הַנִּיתוּק מֵחַיֵי רוּחָה וְתִרְבוֹת שֶׁהוֹרְגָלָה בָּהֶם, הַהֲגִירָה־מֵאוֹנֶס, מוֹת הַבַּעַל, קִשְׁיֵי שִׁפָּה, הַיּוֹצְרוֹת פֶּעַר בִּינָה וּבִינִינוּ, יִלְדִיהָ, שֶׁמֵהִיוֹתָנוּ צַעִירִים מִיֵּהֲרָנוּ לְהַסְתַּגֵּל לְמִצִּיאוֹת הַחֲדָשָׁה בְּאַרְץ הַחֲדָשָׁה, וּלְבַסּוֹף – מַחֲלָתָה הַמְּמוֹשַׁכֶּת וְהָאֲנוּשָׁה. אִילוּ הָאֲרִיכָה יָמִים, מִן הַסֵּתֶם הִיתָה מִשְׁתַּלְבֵּת בְּסוֹפוֹ שֶׁל דְּבַר בְּחַיִּים בְּאַרְץ, אֲךָ הַדְּבַר לֹא נִיתֵן לָהּ.

הִיתִי עֵתָה יְתוֹם מִשְׁנֵי הוֹרֵי. הַיִּלְדִים שֶׁנּוֹלְדוּ לִי כַעֲבוּר שְׁנַיִם – נּוֹלְדוּ לְלֹא סִבִּים וְעַם סִבְתָּא אַחַת בְּלִבְד, מִצַּד הָאֵם.

ללכת בשדות

אנשי הגדוד שלנו בתנועה, גדוד "השדה", מתל-אביב דרום, רחובות, קרית-חיים, ירושלים ועוד מקומות, נועדו לא להקים קיבוץ חדש, כפי שתוכנן בתחילה, אלא להצטרף לקיבוץ הוותיק גן-שמואל. עוד בהיותנו במחנה בנען הפעילו מוסדות הקיבוץ הארצי לחצים על אותם מאנשי המחלקה שלנו בפלמ"ח, שהיו מועמדים להצטרף בבוא היום לגן-שמואל כחלק מגרעין ה"השלמה", לערוק מהפלמ"ח, לאחר שנכשלו נסיונות הקבה"א לשכנע את מוסדות הביטחון של היישוב לשחרר אותנו. הנימוק היה, כי מספר הבנים הבוגרים בקיבוץ זה קטן ביותר והם זקוקים לחיזוק מצד בני גילם, חניכי התנועה בעיר. חמישה מתוך ששתנו נענו לפנייה, ואילו אני סירבתי מטעמים עקרוניים. טענתי, כי מרגע שגויסתי לפלמ"ח – אני כפוף להוראותיו, ולא להחלטות הקיבוץ הארצי.

קיבוץ גן-שמואל המשיך במאמציו לשכנע אותי להצטרף אל חברי והזמין אותי לשהות בו בימי חופשת הפסח שניתנה לנו בפלמ"ח. נענית להזמנה. לאחר שבוע של חיבוטים-ליבוטים קשים ולחצים כבדים מצד מדריך ה"השלמה", אחד מוותיקי הקיבוץ – נשברתי. עד היום אני סבור, כי "השומר הצעיר" שגה במתן ההוראה האמורה לחברי ולי, מה גם שבין ששתנו היה לפחות בחור אחד, שלמיטב הבנתי היה מרחיק לכת בשרשרת הפיקוד של הפלמ"ח, אלמלא "ערק". במקרה שלי היתה האבידה מן הסתם קטנה יותר, כי כישורי הצבאיים היו בינוניים למדי. (זה היה למעשה סוף הקריירה הצבאית

שלי, אם לא להביא בחשבון שירות מילואים בהגנה המרחבית בדרגה של סמל לאחר עזיבתי את הקיבוץ. בזמן מלחמת העצמאות היה קיבוץ זה מחויב, כמו כל הקיבוצים, לתת רק מכסה מסוימת של מגויסים, כדי להבטיח המשך אספקת התוצרת החקלאית ליישוב היהודי עם ניתוקו מאספקת התוצרת החקלאית הערבית, ואני לא נכללתי במכסה).

אילו ניתן לי לבחור את הקיבוץ שבו אני רוצה לחיות – מן הסתם הייתי מעדיף להיות בין מייסדיו של קיבוץ חדש אי-שם בנופיו היפים של הגליל או של עמק יזרעאל (הנגב היה עדיין חסום בפני ההתיישבות היהודית). כל השכבה הארצית שלנו, גדוד "שדה", של חניכי התנועה נועדה לחזק שלושה קיבוצים ותיקים – מלבד גן-שמואל גם שריד ובית-אלפא, שהיתה בהם בעיה דומה של מיעוט בנים בוגרים הזקוקים לתגבורת מתנועת הנוער בעיר. מבין השלושה, גן-שמואל נראה לי בתחילה הפחות אטרקטיבי מבחינת מיקומו ונופיו. אבל עד-מהרה למדתי, כי גם נופים הם עניין סובייקטיבי מאוד, ואדם לומד לאהוב את סביבתו אפילו אין בה לא הרים, לא אגמים ולא נהר שוצף, אלא "רק" מישורים וחורשות אקליפטוסים ופרדסים עטורים שדרות ברושים. דברים אלה אמורים בעיקר לגבי אותם חברי קיבוץ, שפוקדים את שדות יישובם לא בטיולי שבת, אלא לצורך עבודה. זה מה שזימן לי מזלי הטוב.

זמן קצר לאחר הצטרפותי לגן-שמואל שובצתי בגן-ירק, ולאחר "תקופת ניסיון" קצרה הוצע לי ול"יבה" (בצלאל יבנין), חברי הטוב עוד מימי הפלמ"ח, לעבוד בהשקיית גן-הירק והמספוא. היה זה תפקיד כלבבי, שכאלו נתפר למידותי וענה על משאלותי הכמוסות. הוא היה כרוך בהליכה בשדות ובתכנון יום העבודה לפרטיו כדי לעמוד בכל המשימות ובלוח הזמנים; בעבודה גופנית מאומצת (העברת צינורות ברזל כבדים, 30 קילו על כל כתף, מחלקה לחלקה) – וברגעי מנוחה בין סיור לסיור, שאפשר לנצלם גם לקריאה; כל זאת בנוף נרחב, פתוח, ובהרגשה שטיב עבודתך יש לו חלק נכבד,

ל טוב או לרע, בשגשוג הגידולים. כמה חרדתי כל אימת שהרכז המיתולוגי של ענף הירקות, יהושע זיידנברג, היה עורך סיור ביקורת בשטח ואני מדשדש בעקבותיו, וכמה הייתי מאושר כאשר לא היה לו מה להעיר (אלא שבדרך כלל הוא גילה "קרחת" או שתיים בחלקת תפוחי־האדמה וכדומה...). גם אהבתי את העבודה בשעות לא שגרתיות – לעתים מ־4 בבוקר עד 2 בצהריים, לעתים מ־6 בערב עד לבוקר יום המחרת.

קיבוץ גן־שמואל שוכן מצפון לכביש חדרה־עפולה (כביש ואדי ערה), ואילו תחום הפעולה העיקרי שלי היה מדרום לו, לצד אפיקו של נחל חדרה וסמוך לתחנת הרכבת (הנטושה היום) במסילה הישנה תל־אביב־חיפה, בשטח שנקרא "חמרה" ("אדומה" בערבית) בגלל אדמתו הכבדה, שעטתה גוון אדמדם. זכורות לי לטובה משמרות הבוקר: הקימה בטרם שחר, נטילת סל אוכל מוכן מן המטבח, יציאה באופניים, בטרקטור או ברגל לחמרה, התנעת המשאבה של הבאר, סיור ביקורת ראשון בין ממטרות "סְקִינֶר" (סוג של ממטרות אמריקניות משוכללות, אך בעלות נטייה לא־מבוטלת להתקלקל) – וארוחת בוקר דשנה, בעוד השמש שהגיחה בינתיים מעל לאופק מלטפת את בגדי הרטובים ואני משקיף להנאתי על השדות, על קילוחי המים המרווים אותם ועל חורשת האקליפטוס באופק. ולאחר הארוחה – סיורים תקופתיים לאורך הממטרות, תיקונן במקום בשעות הצורך, העברת צינורות תוך התבוססות בבוע, פתיחת מגופים וברזים וסגירתם.

בינתיים מגיעים לחמרה מהבית הירקנים ואנשי המספוא – וקץ לבדידות, שדווקא נעמה לי. אבל גם עכשיו נשארתי מופרש משאר העובדים: אני בשלי, בהשקיה, משוטט בשדות, והם בשלהם – איסוף עגבניות, ניכוש עשבים שוטים, קציר תלתן והעמסתו על עגלה רתומה לטרקטור, וכיוצא באלה. בשעת מזג־אוויר סגרירי, שיתר את ההשקיה, או בין עונות ההשקיה, התחברנו אל שאר הירקנים בעבודות המונית, כגון קיטום גזר בישיבה במעגל על ארגזים נמוכים או איסוף תפוחי אדמה לאחר שהועלו אל פני

הקרקע על-ידי מחרשה (סמוך לסוף "הקריירה הירקנית" שלי כבר היתה לנו מכונה חדישה לאיסוף התפודים והכנסתם לשקים). בלילות אירח לי לחברה סעיד מהכפר הצ'רקסי הסמוך חירבת צ'רקס, שהועסק על-ידי הקיבוץ כשומר שדות. עד למלחמת העצמאות היו כפרים ערביים סמוכים לשדות הקיבוץ, אך לא חשתי חוסר ביטחון. אם ארבה לי סכנה כלשהי, היה זה דווקא מצד... הבריטים, שישבו בתחנת הרכבת כדי לשמור עליה, על המסילה ועל גשר הרכבת הסמוך מעל לנחל חדרה, כי היו אלה ימי פעולות הטרור של אצ"ל ולח"י. חלקה אחת של גן-הירק היתה מעבר לפסים והמעבר אליה היה קרוב מאוד לאותו גשר. לכן, כאשר היה עלי להגיע לאותה חלקה בלילה, חציתי את הפסים במשנה זהירות, משתדל שלא להקים רעש העלול לעורר חשדם של חיילי הוד מלכותו.

הגשר הזה לא פוצץ, אך חברי אצ"ל חיבלו ברכבת משא על המסילה במקום קרוב מאוד לאחד משערי הקיבוץ. הדבר נתגלה לי באקראי בשבת אחת של שנת 1946, בטיילי עם בן דודי שלמה מחיפה, שסיים לא מכבר לימודי תיכון ובא לגן שמואל (הוא בחר בקיבוץ זה בגללי), יחד עם בוגרי ובוגרות תיכון נוספים מערים שונות בארץ, במסגרת שנת שירות כעזרה לקיבוצים, שסבלו מחוסר כוח-אדם. בעודנו מטיילים לאורך המסילה נתקלנו בריכוז חיילים ושוטרים אנגלים סביב רכבת משא שעמדה במקום בגלל חבלה בפסים. נעצרנו כחשודים בהשתתפות בחבלה (נו, באמת, מצאו את מי...) והובלנו אחר כבוד למשטרת חדרה, שלמרבה המזל היתה – כמו רוב תחנות המשטרה אז באזורים היהודיים – מאוישת על-ידי שוטרים יהודים בלבד, לרבות מפקדה, מיטלמן שמו, כמובן תחת פיקוד בריטי עליון. הכניסוני לתא יחד עם עוד שני צעירים, ש"נשבו" על-ידי הבריטים באותו חשד, ובילינו את הלילה ללא דאגה יתרה, מכוסים בשמיכות שהחשיה לנו ... רעייתו של מיטלמן. למחרת בבוקר שוחררנו, בלי שיטרחו לחקור אותנו (קצת התאכזבנו על שלא זכינו לכבוד זה...). כנראה הם התקשרו לגן-שמואל ושם

אמרו להם, שאנחנו שיות תמימות. חזרנו לקיבוץ וציפינו שיקבלו את פנינו כפי שמקבלים פני גיבורים, אך המציאות היתה שונה: ספגנו מנה הגונה על טיולנו התמים, כל זאת משום שבבור עמוק בבית האריזה של פרדס בגן-שמואל היה אחד ה"סליקים" הגדולים של ה"הגנה" ובקיבוץ חששו, שמא ההרפתקה הקטנה שלנו תניע את הבריטים לערוך חיפוש יסודי שבמהלכו יעלו על מחבוא הנשק.

מפגש עם ניצולי שואה

תקופת חיי בגן-שמואל הצטיינה במובליות רבה. "דירת" הראשונה היתה חדר בעליית הגג של הרפת, שנחשבה כמגורים הפרולטרניים ביותר בגלל הריחות החנקניים שהדיפו הפרות בדיוטת הקרקע (אני דווקא חיבבתי ניחוח זה...). אחר-כך התחילו הנדודים. במשך ארבע שנים החלפתי, לפי חשבוני, לא פחות משש "דירות" בנות חדר אחד, ולמען הדיוק: בנות חצי חדר, כי תמיד חלקתי את מגורי עם עוד חבר של ה"השלמה". נדודים אלה לא היוו מעמסה גדולה מדי, לנוכח מיעוט מיטלטל. זכורני שאחת ה"תזוזות" היתה מצריף אחד לצריף אחר בשורה סמוכה, ונדרשו לי לא יותר מעשרים דקות כדי להעביר את כל רכושי הדל – קצת בגדים, קומץ ספרים, וזהו.

זמן-מה התגוררתי בחדר אחד עם יבה, שותפי להשקיה. החבילה התפרדה, כאשר יבה התחתן ועבר לחדר משפחה. אבל לא נותרתי בודד זמן רב, כי לגן-שמואל הגיע חברי הטוב "מוֹרְדָּה" – הלא הוא מרדכי שחור, שהיה צעיר ממני בשנה וחצי בקירוב, אך היות שהיה "חניך מצטיין" כבר בגן הילדים, התחיל ללמוד בבית-הספר בגיל צעיר מן המקובל ואחר-כך גם "קפץ" כיתה. בעודנו בתל-אביב לא היינו מקורבים במיוחד, אם כי למדנו באותו בית-ספר והיינו חברים באותו חוג באותו קן של "השומר הצעיר". אולי גרמה לכך העובדה, שמורדה השתייך לאצולת הצברים של בני הוותיקים מתנועת העבודה ילידי מזרח אירופה, בשעה שבי עוד נותר שמץ של עולה חדש מגרמניה, שלא מיהר להשתלב באווירה המזרח-תיכונית. בגמר

לימודיו, שנה לפני, יצא באישור התנועה ללמוד בבית-הספר החקלאי "כדורי" ומקץ ארבע שנים, עם סיום לימודיו כחניך מצטיין גם פה, הגיע כאמור לגן-שמואל, החל לעבוד ברפת – ונכנס אתי למגורים משותפים בבניין מבודד בן חדר אחד, שהוקם בזמנו כמחסן, אם אינני טועה.

מורדה היה בחור רב-כשרונות – כמוסיקאי, שבילדותו למד נגינה על כינור ועתה חיה מנעים לאוזני בנגינתו על מנדולינה וגם היה לנגן הראשי של תזמורת כלי הפריטה של שפיה – כשחקן, כספורטאי, וכן היה מחונן בחוש הומור בלתי-רגיל. היה כיף לגור עם בחור כזה. "ספורט" אחד שהיה אהוב עלינו היה לזהות על פי שמיעה את זהותם של הסולנים בקונצרטים לכינור שהושמעו ברדיו. במרוצת הזמן למדנו להבחין ללא קושי בין נגינתם של מנוחין, חפץ, קרייזלר, הוברמן ושאר אשפי כינור. אבל יום אחד נשארנו אובדי עצות, כי נגינתו הנפלאה של הכנר (בקונצ'רטו של בטהובן) לא הזכירה אף לא אחד מ"מכרינו" – ולא נחה דעתנו עד שהקריין ברדיו חשף את הסוד: היה זה לא אחר מאשר הכנר היהודי-רוסי דויד אויסטרך, שאז עדיין לא התפרסם בעולם כאחד מגדולי הכנרים בכל הזמנים והיתה לו זו הפעם הראשונה להיות מושמע בתחנת השידור של ישראל.

באפריל אותה שנה, כמעט שנה לאחר סיום מלחמת העולם, הגיעה לגן-שמואל קבוצת נערות ונערים בני 13–15, פליטי מלחמה ממזרח אירופה, שגובשו בטרם עלותם לארץ לקבוצת נוער בשם "יסעור", ואחריהם באו עוד קבוצת נוער וכן גרעין של בוגרי תנועה מפולין. לי ולחברי היה זה מפגש ראשון עם ניצולי שואה. קשרתי קשרים טובים עם בני נוער אלה, שהיו צעירים מאתנו בקרוב לעשר שנים, גם הייתי מעורב במידת-מה בחיי התרבות שלהם, לטשתי עיניים לכמה מבנות החמד שלהם – אבל כמעט שלא התעניינתי בנוראות שפקדו אותם בימי השואה (או, במקרה הטוב, הנורא הרבה פחות, כפליטים אי-שם בגולת ברית-המועצות, כאשר זו היתה נתונה במאבק של חיים ומוות). היום, במבט לאחור, אני

מתקשה להסביר לעצמי קהות לב זו שלי. אולי הסיבה היתה בכך, שהייתי אז נתון כל-כולי לחיים שסבבו אותי מקרוב – העבודה, חיי החברה והתרבות, וכדומה, ואולי גם בכך שממדיה הנוראים של השואה נתגלו רק בהדרגה. לעומת זאת זכור לי עד היום היכן בדיוק, ברחוב מסוים בתל-אביב, נמצאתי ב־23 במאי 1960, כאשר ממקלטי הרדיו בחנויות בקע קולו של בן-גוריון, שהודיע על הבאתו של אייכמן לישראל. מאז לא חדלתי מלהתעניין בנושא זה וכעבור שנים גם תרגמתי ספרים ומאמרים בנושא זה בשביל הוצאות ספרים ו"יד ושם".

דני פקטורי

במאי 1946 הגיע לגן-שמואל דני פקטורי, חניך התנועה בירושלים. דני בא לקיבוץ באיחור, מפני שבגמר לימודיו בתיכון למד ארבע שנים מוזיקה בקונסרבטוריון שבעיר הבירה. בבואו שובץ למגורים עם מורדה ואתי ועתה גרנו יחד שלושה חובבי מוזיקה מושבעים – אחד מקצועי, אחד מקצועי-למחצה ואחד, אנוכי, חובב נלהב. על כך נוסף הרמוניום שהביא אתו דני. ביתנו הקט נהיה עתה צפוף עד מאוד, אבל היה פִּיפי מאין כמוהו. דני ניגן להפליא בחלילית ובין השאר הרבה לנגן את תפקיד הסולן ואת קטעי התזמורת בסוויטה השנייה של באך, עד שידעתי לשרוק אותה בעל-פה מתחילתה ועד סופה. יכולת זו עתידה למלא תפקיד חשוב בתיי, כי היא סייעה לי בבוא העת לסלול מסילות ללבה של נערה אחת, שגם היא אהבה מאוד יצירה זו...

שיתוף הפעולה בין דני וביני גם הוליד ערב תרבותי פרי יוזמתי. אהבתי הרבה מלחינים, אבל פרנץ שוברט היה קרוב אלי יותר מכל מלחין אחר. איני יודע, מה פשר האהבה הגדולה הזאת. האם היא מעידה על כך, שגם לי נפש רומנטית, כמו שהיתה לשוברט? עוד אבי דאג לעשות לי היכרות מוקדמת עם מלחין נפלא זה, ואחד הספרים המועטים שליוו אותי כל השנים מאז ילדותי ועד היום, היה ספר שירים ("לידר") של שוברט. הרביתי לעיין בו, ללמוד

רבים משיריו, וכאשר יום אחד "גיליתי", שבסוף ינואר 1947 ימלאו 150 שנה ללידתו של שוברט, החלטתי שתאריך זה הוא סיבה למסיבה גדולה. הערב היה על טהרת הביצוע המקומי – כולל נגינה על פסנתר, שירת מקהלה, ביצוע "לידר" וקריאה של פרקי קישור על חייו (באותם ימים לא עלה על הדעת שהשירים יושרו בגרמנית, שפתם המקורית, כי זכרונות המלחמה והשואה היו עדיין טריים מדי וכל דבר שהיה לו קשר עם גרמניה, כולל שפתה, היה מוקצה מחמת מיאוס, מה גם שבין הזמרים המקומיים ובקהל המקומיזה נמצאו ניצולי שואה. מצד שני לא אפשר היה לפסוח על רכיב חיוני זה במוזיקה של שוברט. לכן תרגמתי כעשרה משיריו לעברית – מלאכה מהנה, מאתגרת וסבוכה למדי, בהתחשב בצורך לשמור על המשקל, על החרוזה וכמובן גם על רוח המלים, אם גם לא בהכרח ככתבן וכלשונו, וכן להתחשב בגורמים פונטיים (למשל, לא להעמיס תנועות כמו i או u על צלילים גבוהים ומתמשכים).

מאז אותו ערב שוברט תרגמתי עוד עשרות שירים משפות שונות, בעיקר "לידר" ושירי מקהלה, וכן מחזות. בתקופת חברותי בגן-שמואל תרגמתי בשביל הלהקה הדרמטית המקומית את הקומדיה "בית ספר לרכילות", סאטירה חברתית פרי עטו של המחזאי האירי ריצ'רד שְׁרִידן (1777) על החברה הבריטית הגבוהה בת זמנו. תרגום זה עשיתי, כמובן וכמקובל וכפי שנוח, ליד שולחן כתיבה. לא כן תרגמו של מחזה אחר, "המשפט על צל החמור" פרי של סמי גרונמן, סופר יהודי-גרמני ועסקן ציוני, שעלה לארץ ב־1935 והמופך יותר כמחברה של הסאטירה "שלמה המלך ושלמי הסנדלר", שהוצגה בגרסאות שונות בתיאטרוני ישראל בתרגומו המתנגן של נתן אלתרמן. גם "המשפט על צל החמור" הוא סאטירה פוליטית, אלא שעלילתה מתרחשת לא בממלכת יהודה, כי אם ביוון הקלאסית. היא נתגלגלה לידי במקרה, נשביתי בקסמה והחלטתי לתרגמה, כך שתם להנאתי וכאתגר, בהיותי מודע לקושי שבדבר, כי גם מחזה זה, כמו "שלמה המלך ושלמי הסנדלר", כתוב בחרוזים ובמשקל. למרבה המזל, חלק ניכר מעבודתי בהשקיה התבטא בהליכה בשדות,

שהותירה מקום למחשבות פוריות במוח שעה שהרגליים הנתונות במגפיים מדשדשות בבוץ. את החוברת עם המקור הבאתי אתי לבית הבאר בחמרה, ששימשה כעמדת בסיס וכמקום מנוחה (ושינה במשמרות הלילה). בטרם צאתי לסיבוב בין הממטרות למדתי בעל-פה מספר שורות, ואם תוך כדי שיטוטי הצלחתי להלבישן בלבוש עברי הולם, במשקל הנכון ובחריזה הולמת, רשמתי אותן בשובי לבית הבאר, וחוזר חלילה. מובן שבאופן זה תרגמתי רק חלק מן המחזה – את הרוב עשיתי "על יבש", בצריף מגוץ. עם השלמת המלאכה הגשתי את התרגום לחברה שעסקה בהפצת מחזות, ובכך נסתיימה הפרשה. לא הרגשתי אכזבה רבה במיוחד מאי הצגת המחזה, נהניתי מעצם מלאכת התרגום. אגב, ככל הידוע לי, המחזה לא תורגם לעברית בידי מתרגם אחר, ומכל מקום לא הוצג בארץ. שיתוף הפעולה עם דני גם הוליד שני שירים, "שיר הקוצרים" ו"שיר האביב". ייחודו של הראשון היה בכך, שהוא חובר בסדר הפוך מן המקובל. ראשיתו בריקוד לחג הביכורים – חג שגן-שמואל הצטיין בו במיוחד הודות לכוריוגרפיה של חברת הקיבוץ הוותיקה צ'שקה. המנגינה המקורית של אחד מריקודי החג לא נשאה חן בעינייה ולבקשתה חיבר לו דני מנגינה חדשה. ראה כי טוב ולכן גם עיבד מנגינה זו למקהלה מעורבת של ארבעה קולות. עתה נדרשו איפוא גם מלים ואז נכנסתי אני לתמונה. שיר זה, כמוהו כשיר האביב (שגם בו קדמה המנגינה של דני למלים שלי), מושר ומנוגן בחג הביכורים של גן-שמואל עד היום, אבל לא היתה לו עדנה רבה מחוצה לו לאורך שנים. התמלוגים שאני מקבל תמורת שידור השירים ברדיו ובטלוויזיה מסתכמים בכמה עשרות שקלים בשנה טובה ואין לראותם כמקור הכנסה של ממש... בעודי חבר גן-שמואל העברתי את ההמחאות לגזברות הקיבוץ, כדבר מובן מאליו, אבל כאשר עשיתי כן גם עם המחאה גדולה במקצת מן הרגיל, שקיבלתי לאחר עזיבתי את גן-שמואל, בנימוק ששם חיברתי את השירים ולכן התמלוגים מגיעים לקיבוץ, גילה הגזבר, שנודע בדרך-כלל בקמצנותו, נדיבות רבה והואיל להחזירה לי בתודה. טוב, יש לזכור

כי גן-שמואל היה קיבוץ מבוסס... היום אינני מעז לחשוב, מה חשבו אז עלי בגזברות.

8.5.58 קישוראל
במסגרת של לחיבור:

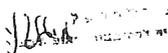
גן-שמואל
קבוצת מוצלים להתיישות הימית בע"מ.
דודת בלמן 2044

לארנון - שלום רב !

קבלנו את מכתבך בצרוף הצ'ק והופתענו כולנו. והיות ולא הפלינו על הדעת, כי רק "ציזבאס" עשית לנו, שוכנענו, כי הפיסקה במכתבך על "זכרונות נעימים מאד" הקשורים כשיר זה כגן שמואל, אינם מן השפה ולחוץ אלא, כדברי המליצה "דברים היוצאים מן הלב".

מסעם זה, וללא קשר עם הערתך, כי "אין אנו נתונים במצב קשה במיוחד" (ולאסיהו של דבר - הערתך מתאימה למציאות, לשמחחנו אנו, ואנו מקווים גם לשמחתיך אתה), אנו סבורים, ששכר סופרים זה מניע לך וחסה בו כפי רצונך והבנתך. ואנו פסיימים "בהקווה שחבקר אצלנו בקרוב".

ושלום רב לך,

שמעון גיבון

החבילה המשולשת בביתנו התפרקה עם הצטרפות חברתו של דני לקיבוץ, ומורדה ואני עברנו לבית אחר. הקשרים ההדוקים עם דני נתמשכו, כמובן. ואז, באוגוסט 1949, אירע דבר נורא: דני נרצח, כאשר שהה עם אחותו בגן מאיר בתל-אביב - רצח שהסעיר בזמנו את כל היישוב בארץ, ובראש ובראשונה, כמובן, את בני משפחתו ואותנו. היה זה אירוע טראומטי לכל המקורבים, מה גם שרצח זה, כמו גם זהות הרוצח, נשארו במידה מסוימת אופיי מסתורין.

ב-1950 התחתן מורדה עם לוסיא, אחת מבנות "יסעור", ואני עברתי לגור עם רווק אחר מקבוצת ה"השלמה" בצריף בקצה השני של הקיבוץ, בפאתו של פרדס.

הכפר הצ'רקסי נעלם

ימי מלחמת העצמאות עברו עלינו בשקט גמור כמעט. גן־שמואל, כמו שאר היישובים החקלאיים העבריים, נדרש לרכז מיטב המאמצים בייצור כמויות גדולות ככל האפשר של ירקות ופירות, לרגל הפסקת האספקה מהמגזר הערבי, ולכן הוטל עליו לגייס לצה"ל רק מספר מצומצם של חברים, קצינים בעיקר. הקיבוץ הכין לצורך זה שתי רשימות, אחת של מועמדים לגיוס ושנייה של "מחוסנים" בגלל חיוניותם למשק. אני נכללתי ברשימה הראשונה וגם יצאתי בהגרלה. אבל אז, באיחור, התעורר מרכז הענף ודרש להוציאני מקבוצת המתגייסים כחיוני לענף ולהחליפני בצעיר אחר, ודרישתו נתקבלה. רגזתי מאוד, ולא רק בגלל רצוני להתגייס, אלא גם, ובעיקר, משום שבהחלפה מסוג זה יידע המתגייס ה"מחליף", כי בא במקומי, ואם חלילה ייפגע... אבל, כמו שאומרים, "קיבלתי את דין התנועה".

השינוי היחיד שחל בשטח היה גירושם של תושבי חירבת צ'רקס, וסעידי בכללם, ומחיקת הכפר מן השטח. כן גורשו תושביו של הכפר הבדווי דְמִירָה שממערב לגן־שמואל, וחלק מאדמותיו סופחו עתה לשטחי השלחין של הקיבוץ וצורפו ל"ממלכה" שלי. בקשר לכך אציין ללא גאווה יתרה, שבאותה עת הייתי אדיש לחלוטין להתרחשויות אלה והן אף נשתכחו מלבי – עד 1990, כאשר תרגמתי בשביל "עם עובד" את ספרו של בְּנֵי מוֹרִיס "לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947–1949". הספר מונה את כל הכפרים הערביים ש"הועזבו" במהלך מלחמת השחרור, בהם שני הכפרים האמורים.

ב־1949 נזדמנה לי הזדמנות נוספת לנצל את מקום עבודתי ללימוד בתי שיר בעל־פה, עם צאתו לאור של "יבגני אוֹנְיִיגִין" של פושקין. איני זוכר עוד יצירה ספרותית, שכה שבתה את לבי. אברהם שלונסקי הוא ללא ספק בין האחראים לכך בתרגומו הנהדר, אבל עיקר השבח מגיע כמובן לפושקין, שחיבר יצירה מן המופלאות בשירה העולמית. אם כך ואם כך, במרוצת חודשים אחדים הצלחתי

ללמוד בעל־פה לא פחות ממחצית היצירה – קרוב ל־200 בתי שיר (לאו דווקא רצופים) בני 14 שורות כל אחד! עד היום, קרוב ליובל שנים אחרי, אני יודע לדקלם בעל־פה מספר בתים מתוך יצירה זו. הרומן שלי עם הרומן הזה בחרוזים, ועם פושקין בכלל, השתלב באהבתי הרבה לכלל הספרות הרוסית הקלאסית, כשם שקסמו לי, כאמור, השירים הרוסיים. היה זה איפוא אך טבעי, שארצה ללמוד גם את השפה הרוסית (ולפני כן, כמובן, את פְּתָבָה, הכתב הקירילי), מתוך תקווה שאי־פעם בעתיד הרחוק אוכל אולי לקרוא ספרות ושירים רוסיים במקור. עשיתי כך בשיטת הלימוד העצמי, ולימים גם בשיעורים באוניברסיטת תל־אביב בצד לימודי במקצועות אחרים. למען האמת, הישגִי בתחום זה היו ונשארו מצומצמים למדי. לא נותר לי אלא להתנחם כעבור מספר שנים בכך שגם בני אבנר, לקראת מסעו לברית־המועצות כדי לטפס על אחד ההרים הגבוהים בטג'יקיסטן, החל ללמוד רוסית בכוחות עצמו והגיע ליכולת טובה למדי של דיבור וקריאה בשפה זו ואף נהג "לשוחח" ברוסית עם ילדיו בעודם תינוקות רכים. אבנר חי היום בקנדה, ואוזניו של עופרי, הצעיר בילדיו, שברגע כתיבת שורות אלה הוא בן שנה ושבעה חודשים, כבר נחשפו למלות חיבה בעברית, באנגלית וברוסית...

משבר אידיאולוגי

אהבתי לשפה הרוסית, לספרות ולמוזיקה העממית הרוסית לא היתה קשורה כלל לפולחן ההערצה לברית־המועצות, שפשה בחוגים רחבים בארץ בימי מלחמת העולם, ובקיבוצי "השומר הצעיר" גם לפני ולאחריה. אדרבה, במרוצת השנים, בהשפעת קריאה בספרים ובעיתונים ובשיחות עם פליטים מפולין וממדינות אחרות, שבעקבות המלחמה נתגלגלו לבריה"מ ולאחר־כך עלו לארץ ונקלטו בגן־שמואל, גברו אצלי הספקות בנפלאותיה של ארץ הסובייטים ובחכמה העילאית של מנהיגיה. מבחינה זו הייתי בודד כמעט בקיבוצי – לפחות בקרב החברים שהתעניינו בפוליטיקה (האחרים

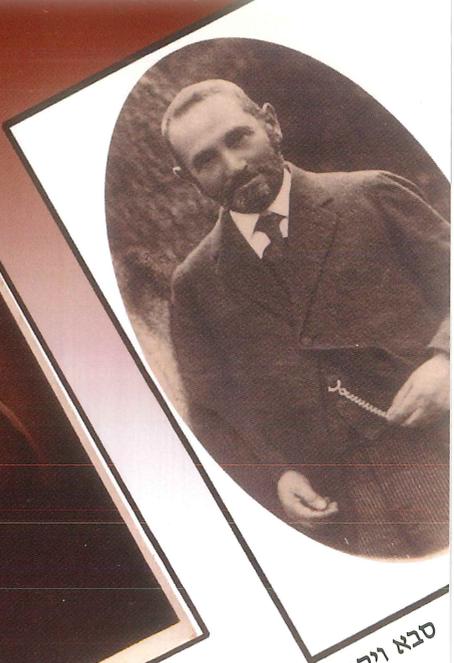
לא היו רלוונטיים לעניין זה).

בגן-שמואל נהגו לציין מדי שנה את ה-7 בנובמבר – יום השנה למהפכה הקומוניסטית ברוסיה ב-1917, שהעלתה לשלטון את הקומוניסטים. באחת השנים – אולי 1949 – נתבקשתי להכין קטעי קריאה לערב זה, ובחיפושי אחרי קטע המתאר את אירועי תפיסת השלטון מצאתי כמתאים ביותר דברים שכתב, רחמנא ליצלן, ליאו טרוצקי, מראשי המהפכה ואויבו המושבע של סטלין וקרובנו. ידעתי שגם בגן-שמואל אין לטרוצקי הרבה אוהדים, שהרי הוא חלק על דעתו של "שמש העמים", כפי שפונה סטלין. לכן, ליתר "ביטחון", ביקשתי מהחבר שנועד לקרוא את הקטע שלא לציין את שם מחברו, אבל לא היו לי הרבה אשליות, היות שבין חברי הקיבוץ נמצאו מספר יודעי ח"ן שהיו מסוגלים לדקלם בעל-פה את כל הספרות הבולשביקית. ואמנם אך החלה הקריאה, נשמעו לחשויים מעברים שונים, ובסיום הערב נאלצתי להגן על החלטתי באוזני מספר אידיאולוגים נזעמים. בהזדמנות אחרת, בשיחת קיבוץ, אמרתי מספר מלים חריפות בגנותו של "על המשמר", בטאונה של מפלגת הפועלים המאוחדת ושל תנועת הקיבוץ הארצי, ושוב עוררתי סערה.

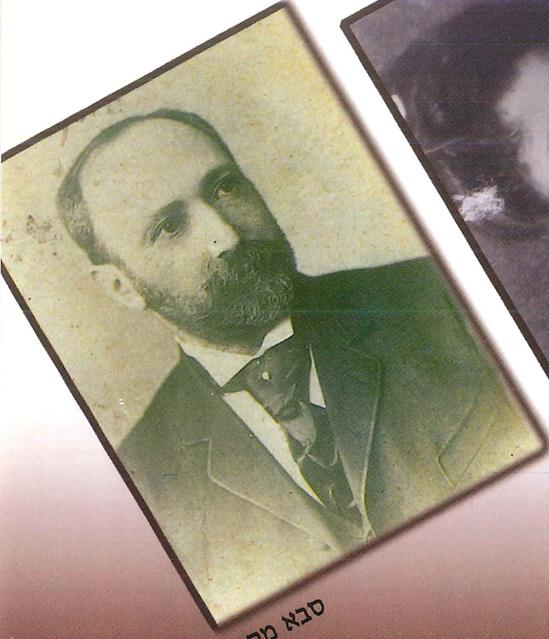
ב-1951 הציעו לי בקיבוץ לצאת להשתלמות בת שלוש שנים בסמינר הקיבוצים, כדי לשמש בסיומה כמורה למקצועות הריאליים במוסד החינוכי המקומי (שבו למדו גם נערים מקיבוצי השוה"צ בסביבה). התלבטתי מעט, כי טוב היה לי עם עבודתי בהשקיה, גם לא השתוקקתי ביותר לעבוד בהוראה ולא ידעתי אם אצליח בה; מאידך קסמה לי האפשרות להרחיב את ידיעותי במקצועות שמשכו אותי תמיד – ולבסוף עניתי בחיוב. יצאתי לתל-אביב, שכרתי חדר עם עוד שני סטודנטים, חברי קיבוצים אחרים, בצפון תל-אביב, במרחק הליכה מהסמינר שמעבר לירקון, והייתי נוסע הביתה רק בסופי שבוע. לימודינו הקיפו את כלל המקצועות הריאליים, ממתמטיקה דרך פיסיקה ומכימיה ועד בוטניקה וזואולוגיה. הכול היה טוב ויפה – עד לפתיחת משפטי פראג בחודש נובמבר

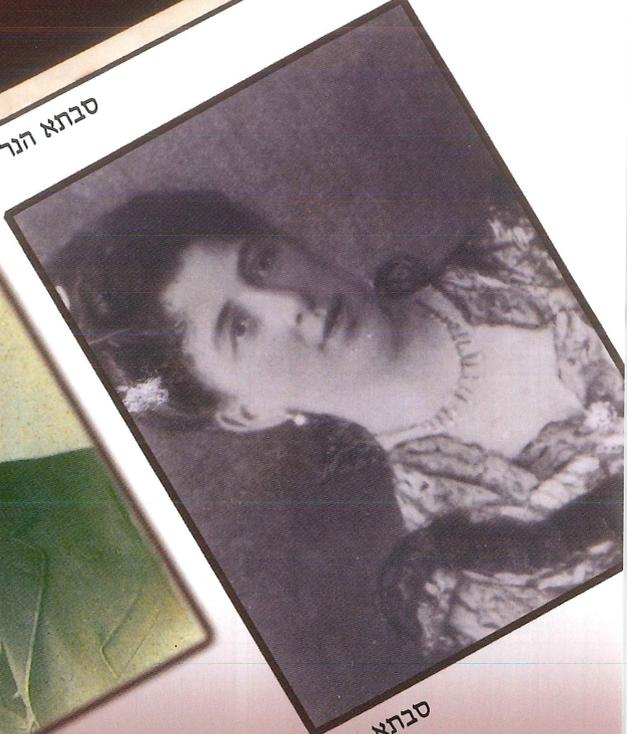
סבתא תורייסה

סבא ויקטור

סבא מקס

סבתא אנה

רודולף, אבי – מדריך רוחני

לילי, אמי – קשיי הסתגלות

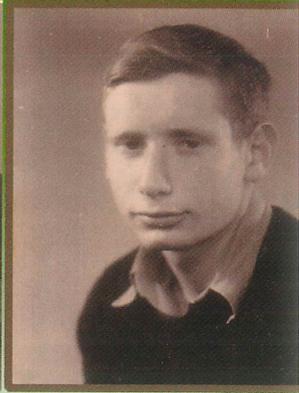
עם אבי ואחותי על שפת הים

בלבוש מקומי בטירול

עם אחותי חוה

סבתא הנרייטה עם חמשת נכדיה. מימין לשמאל:
מרים, ארנון, הנרייטה, שלמה (עומד), פנינה, חוה

נער הייתי...

עם קבוצת ה"השלמה" בגן-שמואל: אני בשורה השלישית משמאל
מאחוריי, בשורה השנייה, שני חבריי הטובים, מורדה (מימין) ודני (משמאל)

לילית עם הלל

הולכים להתחתן...

בתמונה משמאל, קיצונית מימין:
אמה של אילנה, גורג'יה (ננה)

חווה וליאו עם
בנותיהם קרין
(שנייה מימין)
ועדנה

אחותי חווה

עם אחותי חווה וגסי ליאו

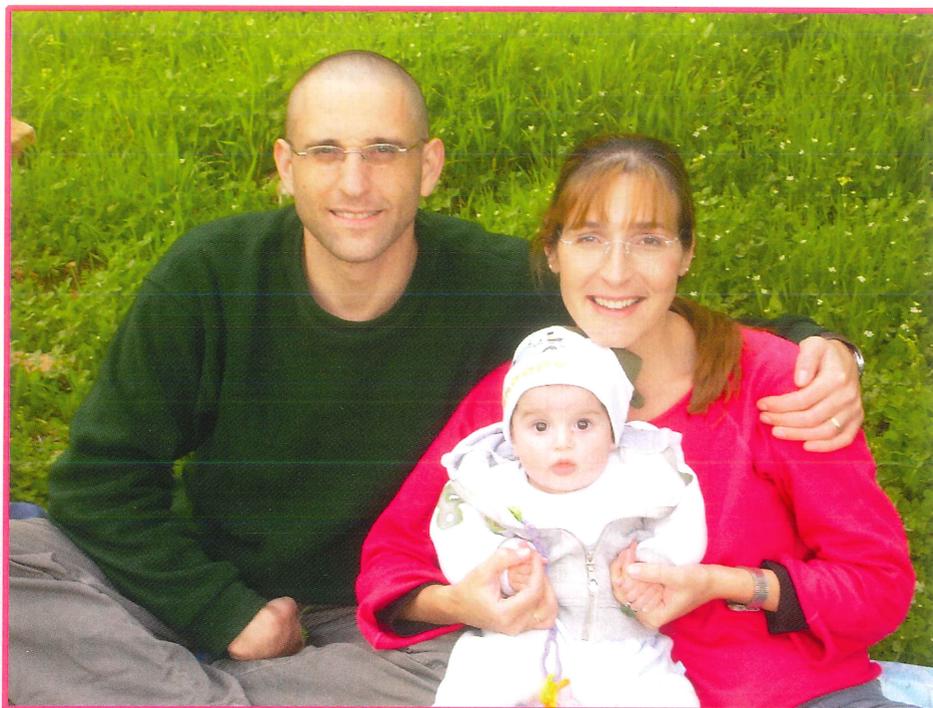
משפחת הדס מימין לשמאל: הדס, איה, אלון עם נדב, יותם ושירי

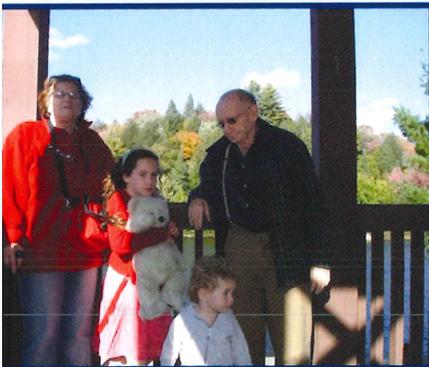
משפחת הלל מימין לשמאל: הלל, אֵיל, עמרי, אורלי, אֵלה

משפחת אבנר מימין לשמאל: אבנר אילת ועפרי, נועה ורועי

משפחת עידו: כרמית עם עמית בחיקה ועידו

בקנדה עם נועה ועפרי, ילדיו של אבנ

פיקניק עם משפחת הדס

משפחת מגן מתכנסת לחוג את יום הולדתו ה-75.
בעל השמחה מוסתר ברובו, אבל החזקת נכד (במקרה זה - רועי) היא יותר מפיצוי נאו

גם בבית החולים
אפשר לחייך...

אותה שנה, בהם הואשמו ראשי השלטון הקומוניסטי בצ'כוסלובקיה בבגידה. רודולף סלאנסקי, מזכיר המפלגה הקומוניסטית ששלטה אז במדינה, הואשם – לא פחות ולא יותר – בריגול בברית המועצות בשירותו של הקפיטליזם הבינלאומי. היתה זו, כמובן, האשמת שווא. נזכיר בקשר לכך, כי לאחר גמר מלחה"ע הוקמו, בחסותה של בריה"מ המנצחת והמשחררת, משטרים קומוניסטיים בכל מדינות מזרח אירופה, מה שנקרא אז "דמוקרטיה עממיות", שאולי היו עממיות, דמוקרטיות לבטח לא היו. צ'כוסלובקיה, כמו גם שכנתה יוגוסלוויה בהנהגת טיטו, חתרה לדרך מתונה יותר של סוציאליזם, למורת רוחו של סטלין, ודי היה בכך כדי להבאיש את ריחם של מנהיגים אלה אצל הקרמלין.

אשר לי, לא הופתעתי יתר על המידה והייתי בולע גם אגוז קשה זה, אלא שלמשפטי פראג נוספה גם הסתה אנטישמית ואנטי-ציונית. עשרה מתוך ה-13 שנאשמו יחד עם סלאנסקי – והורשעו ונידונו למוות (הרוב) או לעונשי מאסר ארוכים – היו יהודים, ואחד מהם היה מרדכי אורן, חבר קיבוץ מזרע ומראשי מפ"ם, שהיה אז בשליחות מטעם התנועה באירופה. למרבה מזלו הצליח להסתלק מהזירה בעוד מועד ולשוב לארץ, והוא הורשע שלא בפניו. הקיבוץ הארצי ומפ"ם נקלעו לדילמה קשה ביותר. הם נחלצו ממנה בפשטות, אבל בדרך מפוקפקת ביותר, לאמור: המשפט הסוציאליסטי תמיד צודק, אלא שלגבי חברנו אורן הם טעו. קורה... הפלפול הזה קומם אותי, והוא היה לגבי הקש ששבר את גב הגמל. ביודעי שמורה בקיבוץ הארצי, אפילו של המקצועות הריאליים, ה"נייטרליים" כביכול, צריך להיות גם מדריך אידיאולוגי לתלמידיו ולא רק להרביץ בהם תורה – הגעתי למסקנה, שלא אוכל למלא תפקיד זה. קמתי איפוא ובאמצע שנת הלימודים הראשונה הודעתי למוסדות הקיבוץ, שלא אוכל להמשיך בלימודי. ההודעה נתקבלה, כמובן, במורת רוח – בגלל שגיונותי האידיאולוגיים הוציא הקיבוץ כסף בלי לקבל את הסחורה, ואולי גם גרמתי דחייה אפשרית במציאת מורה למוסד. אבל יצוין לשבח של הקיבוץ, שנהג כלפי

במתינות ולא הטיח בי האשמות קשות.

מובן שלא יכולתי לדעת אז, שאילו המתנתי בסבלנות חמש שנים, הייתי זוכה לכך ש"הסטייה האידיאולוגית" שלי תהיה נחלת חלקם של רוב אנשי השמאל – בעקבות נאמו הסנסציוני של ניקיטה חרושצ'וב ב־1956, בו הוקיע מנהיג בריה"מ דאז באוזני צירי הוועידה ה־20 של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית את פשעיו של סטלין. משהתפרסם נאום זה רק יכולתי להתברך בכך, שעייני נפקחו בעוד מועד וכך גם נחסך ממני ההלם, שאחז מן הסתם בכל אלה שלא נתערערה עד אז אמונתם המוחלטת בצדקתה של בריה"מ. היו מי שהוסיפו גם עתה להחזיק בדעתם הקודמת. זכורני שיום אחד, בביקורי בגן־שמואל (אחרי 1956), בפוגשי יחד עם מורדה את אחד מן החכמים והמשכילים בחברי הקיבוץ, בנו של יצחק גרינבוים, ומורדה סיפר לו בדיחה אנטי־סובייטית ידועה ("בברית־המועצות גילו תגלית מדהימה: יש חיים לפני המוות") – נתכרכמו פניו בסלידה.

אך אז, ב־1953, נחשבתי סורר ומורה מבחינה פוליטית והחלטתי לעבור לאחד מיישובי הקיבוץ המאוחד, שגישתם האידיאולוגית נראתה לי הולמת יותר. אודה שהיו סיבות נוספות להחלטה זו, וביניהן הצורך הפנימי לשנות מקום. פשוט התקשיתי לְדְמוֹת בלבי, כי לעולם אחיה בגן־שמואל וכאן גם אמות. מן הסתם נבעה מחשבה זו גם מן העובדה שעדיין הייתי רווק, לאחר שמספר רומנים שלי נסתיימו בלא כלום, או שהיו חסרי סיכוי מלכתחילה.

בחרתי בגבעת־ברנר, בראש ובראשונה משום שהיה בה מפעל לממטרות שקיוויתי לעבוד בו, כהמשך טבעי לשנות עבודתי בהשקיה בגן־שמואל. במקצת גם קסמה לי העובדה, שבקיבוץ זה יש חבורה גדולה של "יקים"... (בגן־שמואל הם היו זן נדיר). וכך, באחד מימי ראשית מארס 1953, באה לגן־שמואל משאית של גבעת־ברנר כדי להעביר את חפצי המועטים ואותי איתם. את השעות שנותרו עד להגיעה בצהריים ניצלתי כדי להיפרד אישית בלחיצת יד מכל חבר וחברה בגן־שמואל שהצלחתי לפגוש, בעוברי

ממקום עבודה אחד לשני. למיטב ידיעתי יצרתי בכך תקדים בתולדות התנועה הקיבוצית...

הערת ביניים קצרה הנוגעת לאחותי חוה: בספטמבר 1949 היא התחתנה עם ליאו ריקהאוז, וכעבור מספר חודשים הם עברו לגור יחד בבית שרכשו בקרית־אוננו. אך גיסי הטרי הגיע למבוי סתום כסוכן למכירת תרופות ונענה להצעת אחיו להצטרף אליו לעסקיו בניו־יורק. בדצמבר 1952, כשלושה חודשים לפני הצטרפותי לגבעת־ברנר, ירדו בני הזוג, יחד עם התינוקת שלהם, קארין שמה, מן הארץ. באותם ימים, ימיה הצעירים של מדינת ישראל, נחשב מעשה כזה, ולא רק בעיני, כבגידה ממש. אם כך ואם כך, נשארתי עתה ללא קרוב מִדרגה ראשונה בארץ. אבל היו לי דודים בחיפה ובתל־אביב, שעם מקצת צאצאיהם אני מקיים קשרים עד היום ומתראה אתם מפעם לפעם.

בית חדש

שניים או שלושה ימים לאחר בואי לגבעת-ברנר נזדמן לי לעמוד על ההבדל הגדול בין קיבוץ זה לקיבוצי הקודם. ב-5 במאָרס 1953 אירע מאורע שזיעזע את העולם: סטלין הלך לעולמו. הרהרתי ביני לביני, כי בגן-שמואל מתאבלים מן הסתם על האבידה הגדולה, וציפיתי לתגובה מתונה יותר בקיבוצי החדש. או אפילו הפוכה, במשמעות של "ברוך שפטרנו מעונשו של זה". והנה – לא מתון ולא הפוך, אלא לא-כלום. אחר-כך הוסבר לי, כי הטראומה שהיתה כרוכה בפילוג בקיבוץ המאוחד כשנה לפני-כן, שחצץ גם בגבעת-ברנר בין הרוב של תומכי אחדות העבודה למיעוט של תומכי מפא"י וגרם לעזיבת עשרות משפחות – יצרה אווירה של התרחקות מפוליטיקה.

היתה זו הפתעתי הראשונה בקיבוץ זה. הפתעה שנייה: סיפר לי אחד החברים, שאת ארוחות הערב הוא סועד בקביעות בחדרו, ולא בחדר האוכל. אחר-כך נודע לי, אבוי, כי יש רבים כמוהו בגבעת-ברנר. לפי המושגים שלי אז, שהבשילו בגן-שמואל, היתה זו סטייה חמורה מן ההוויה הקיבוצית. היום, כמובן, גם קיבוצניקים "שרופים" עשויים לחטוא בחטא נורא שכזה.

הבדל שלישי היה בהרכב האָתני של החברים. מרבית חברי גן-שמואל בזמני היו יוצאי מזרח אירופה, עם רוב פולני ומיעוט צ'כוסלובקי. גם גבעת-ברנר נוסדה, ב-1928, על-ידי יוצאי מזרח-אירופה, אבל מאז 1933 באו אליה הרבה עולים מגרמניה, חניכי

תנועה, ונהפכו לגורם הדומיננטי בקיבוץ. ואחרון־אחרון: היה זה קיבוץ ענקי, בן כ־800 חברים, ועם הילדים והורים של חברים מנה כ־1,500 נפש, עם כל המשתמע מכך. איך נאמר בהמנון הקיבוץ? "גבעת־ברנר, גבעת־ברנר, הגדול בקיבוצים, גבעת־ברנר, פרי עמל של חלוצים" – וכיוון שמחוץ לישראל אין, כידוע, קיבוצים, משמע שזהו אפילו הקיבוץ הגדול בעולם כולו, לא פחות ולא יותר...

אגב, את ההמנון הזה חיברתי אנוכי, זמן לא רב לאחר בואי לקיבוץ, לכבוד חגיגת מחצית היובל ליסודו ב־1928, והוא הולחן על־ידי "מוזיקאי החצר" של הקיבוץ, בנימין פינטוס. היום אני קצת מסתייג ממילותיו השדופות, אבל הן התאימו פחות או יותר לסגנון הפתטי שהיה מקובל אז בארץ בכלל, ובתנועה הקיבוצית בפרט. צריך גם לזכור, כי באותה עת לא היו בגבעת־ברנר סופרים ומשוררים בשפה העברית; הם צמחו רק מקרב בני הדור השני. לעומת זאת בורך הקיבוץ בשפע יוצרים בתחומים אחרים. היו בו לא פחות משבעה ציירים "מופרים" (כלומר, ציירים שהוקצו להם ימי ציור, בדרך־כלל יום אחד בשבוע); שני מנצחים מבוגרים, שאת מקומם ירשו אחר־כך שני מנצחים צעירים; שתי תזמורות – אחת של כלי מיתרים ושנייה של כלי נשיפה ממתכת, שנקראה, בגלל אופי הצלילים שהפיקה, "תזמורת אומפֶּפֶה"; ומספר במאים חובבים מוכשרים. היו לי הכבוד והעונג לחבור אליהם ולתרום לצידם לעיצוב חיי התרבות של המקום.

בשנותי הראשונות בביתי החדש עבדתי, לפי בקשתי, במפעל "מטר" למוצרי השקיה, בזכות הניסיון שקניתי בגן־שמואל בתחום ההשקיה הייתי עתה מעין יועץ מקצועי לגבי השימוש במוצרים מתוצרת המפעל בשדה וגם יזמתי פיתוחם של מספר מוצרים חדשים. כן הייתי עורך מפעם לפעם סיורים, עם נהג מוותיקי הקיבוץ שכבר עסק בכך בעבר, להפצתם של מוצרי המפעל בקיבוצים ובמושבים. כל סיור כזה היה נמשך מספר ימים, והיינו לנים לרוב ביעדנו האחרון או בעיר הקרובה. באופן זה חרשנו את

הארץ לאורכה ולרוחבה. די אהבתי סיורים אלה, אך הם היו נדירים למדי. הסאגה המקומית מספרת, כי כאשר חקלאי בקיבוץ או במושב זה או אחר היה טוען, כי תוצר מקביל המיוצר במפעל של קיבוץ חצור או של כפר־הנשיא עדיף על זה של "מטר", לא חייתי שולל דעה זו מכול וכול, כראוי לסוכן מכירות נורמלי, אלא מסכים לה בחצי פה... היה קורטוב של אמת בסאגה זו, ועלי להודות שהייתי סוכן מכירות גרוע. גם התברר לי מעל לכל ספק, שאינני כשר לעסוק במסחר. אך חשוב לציין, כי אם מפעל "מטר" נסגר בסופו של דבר – זה קרה שנים רבות־רבות לאחר הפסקת עבודתי שם, ולא בי האשם...

רוב עבודתי התנהלה במפעל עצמו. כיוון שלא הייתי לא חרט ולא מסגר, הציבו אותי הרבה פעמים ליד אחת המכונות, בעבודה "שחורה" שאינה מצריכה כישורים מיוחדים או מיומנות מקצועית – עבודה קצת משעממת, אבל בהחלט נסבלת.

נישואים, גירושים וכמעט עזיבה

בפברואר 1954, פחות משנה לבואי לגבעת-ברנר ולאחר רומן קצר, התחתנתי עם לילית לוינסון – ילידת גרמניה שהגיעה עם הוריה לגבעת-ברנר כתינוקת בת שלוש. כאשר היכרתי, והיא בת 24, כבר היו הוריה גרושים מספר שנים ורק אמה נשארה בקיבוץ. באוקטובר אותה שנה נולד לנו בן. קראנו לו הלל על שם הלל לביא, בן עין-חרוד שנפל במלחמת השחרור לא הרחק מגדרה ונפרד מלילית ערב לפני-כן, בדרכו לחזית מול המצרים. הקשרים ביניהם נוצרו בשעה שלילית, כמו שאר בני המחזורים הראשונים – והקטנים – של גבעת-ברנר ושל עוד קיבוצים ותיקים של הקיבוץ המאוחד – למדה בכיתות הגבוהות בעין-חרוד, ששימשו כבית-ספר ארצי של התנועה.

הנה הקמתי משפחה, בגיל 30, ועוד עם הבת היפה ביותר בקיבוץ. לילית היתה אחות מוסמכת, עם השתלמות בעבודה בחדר ניתוח. בתחילה עבדה במרפאה המקומית, ומאוחר יותר – בבית-החולים החדש "קפלן" ליד צומת בילו, שהיה במרחק הליכה מן הקיבוץ. אבל נישואינו לא צלחו, לצערי. לאחר פחות משלוש שנים התגרשנו, ואני עברתי לחדר אחר שהוקצה לי. בזכות הלינה המשותפת בבתי הילדים היינו פטורים מן הבעיה, אצל מי מההורים יגור הלל, אבל נותרה הבעיה, אצל מי מהם יבלה את שעות אחה"צ. תחילה המשיך לבוא לחדרנו המשותף לשעבר, ובאותן שעות גם אני הזדמנתי אליו. אבל בשלב מסוים חילקנו את שלוש השעות

האלה. הוא היה בא (או מובא) תחילה לחדרה של לילית ואחר-כך עובר לחדרי החדש, שהיה כמעט בקצה השני של הקיבוץ (וגבעת-ברנר היא הרי קיבוץ גדול, כאמור), או להפך. בנסיבות החדשות היה זה הסידור האופטימלי, אבל הוא כרך אתו לא מעט מריבות סביב זמן הבילוי של הבן אצל כל אחד מאיתנו. אין צורך לומר שגם מבחינתו של הלל, עדיין פעוט שטרם מלאו לו שלוש, היה זה רחוק מלהיות סידור אידיאלי.

הייתי נתון במשבר והיה בדעתי לעזוב את גבעת-ברנר ולעקור לירושלים כדי ללמוד מתמטיקה באוניברסיטה העברית. מספר חודשים לפני-כן נחתם עם גרמניה הסכם הפיצויים האישיים ליוצאי גרמניה וקיבלתי סכום מסוים כפיצוי על הפסקת הלימודים בגרמניה, שנגזרה עלי בעקבות עליית הנאצים לשלטון והגירתי עם הוריי מגרמניה. לפי החלטת מוסדות הקיבוץ המאוחד (שכמותה התקבלה גם בקיבוץ הארצי) עמדה למקבלי הפיצויים הברירה בין העברת הכסף לקופת קיבוצם ובין לקיחת הכסף לכיסם הפרטי ועזיבת הקיבוץ תוך פרק-זמן מסוים (חצי שנה, אם אינני טועה), שנועד ל"התלבטויות". בחרתי ללא היסוס בברירה הראשונה, אבל עם הגירושים נוצרו נסיבות שונות, וכיוון שעדיין לא חלפה חצי שנה, ידעתי שאוכל לעזוב את הקיבוץ לא בידיים ריקות לגמרי. גם נבחנתי בירושלים בבחינות לקבלת סטיפנדיה ולקבלת דוור במעונות הסטודנטים, ואחרי ציפייה מעצבנת קיבלתי תשובה חיובית לגבי שני הנושאים.

הפיתוי היה גדול, אלא שבינתיים הציעו לי מוסדות הקיבוץ, ברצונם למנוע את עזיבתי ועל סמך נסיוני בעריכת העלון המקומי (עוד בגן-שמואל ועתה גם בגבעת-ברנר) לעבוד – במסגרת "מכסת הפעילים" של הקיבוצים למוסדות ולגופים הקשורים לתנועה – כעיתונאי ביומן "למרחב", בטאונה של אחדות העבודה. הפיתוי הזה, האפשרות להיות עיתונאי ממש ולעבוד בעיתון ארצי, היה גדול עוד יותר, ואחרי לבטים השבתי בחיוב. במבט לאחור אני יודע, עד כמה היתה זו החלטה נבונה: היום אני רואה מקרוב, על

סמך שניים מבני, כמה שנים באוניברסיטה דרושות כדי לעבור את המסלול הארוך דרך תואר ראשון ותואר שני ואחר-כך לכתוב דוקטוראט, אם רצונו לקבל משרת מרצה זוטר במוסד אקדמי – ואני כבר לא הייתי צעיר כל-כך. הייתי בן 33, שזה ממש "קשיש" לגבי מקצוע כמו מתמטיקה. כמובן, יכולתי להסתפק במשרה של מורה למתמטיקה בבית-ספר תיכון. אבל משרה כזאת לא קסמה לי במיוחד, ומכל מקום גם היא מצריכה חמש שנות לימוד.

עיתונאי וסטודנט

וכך, אי-מתי בקיץ 1957, התחלתי לעבוד בעיתון "למרחב" בתל-אביב. מצאתי שם חבורת אנשים מלבבת – דבר די תמוה לגבי מקום עבודה תחרותי כל-כך. מקצתם היו קיבוצניקים כמוני ומקצתם היו עירוניים מקורבים ל"אחדות העבודה", בהם הסופרים חיים גורי, אהרן מגד וחנוך ברטוב, ושררה בינינו אווירה טובה של שיתוף פעולה ועזרה הדדית. ייזכרו לטוב במיוחד מזכירי המערכת ישראל אבן-נור ודוד פדהצור (שהיה אחר-כך עורך), הרלוונטיים ביותר לעבודתי. גם זכור לי, כמה גאוה חשתי כאשר ישראל הגיש לי, במחווה חגיגית, תדפיס-טייטה של מאמרי הראשון ושמי מודפס תחת כותרתו...

בעקבות פרי ביכורים זה באו עוד מאות מאמרים בנושאים מנושאים שונים. אבל עיקר עבודתי רוב השנים ב"למרחב" היתה בעריכה לשונית ובעריכת מוספי השבת של העיתון. לעומת זאת כמעט שלא עסקתי בסיקור שוטף של תחום מסוים (מה שנקרא "כתב לענייני..."), וטוב שכך, כי תפקיד כזה מחייב זריזות, יצירת קשרים עם מקורות רבים ככל האפשר, דריכות מתמדת, מחשבה וכתובה מהירות – ולא באלה היה כוחי.

כן פתחתי, ביוזמתי, מדור בשם "בסוד חוקרים", שכל רשימה בו הוקדשה לראיון עם חוקר במכון ויצמן או באחת האוניברסיטאות בתחום כלשהו במדעי הטבע, במדעי הרוח או ברפואה. המרואיינים סיפרו לי, ואני סיפרתי לקוראים, בצורה מובנת ככל האפשר לציבור

של הדיוטות, על "ענקים אדומים" (סוג של כוכבים) ונגיפים זעירים מחוללי מחלות ממחלות שונות ומשונות, על ראייה חדשה של מחזות שייקספיר ועל ניתוח אופייה המיוחד של האנטישמיות בהונגריה. כל מפגש כזה היה לי בגדר חוויה גדולה, והיא היתה גדולה עוד יותר כאשר ראיינתי חתני פרס נובל שהזדמנו לארץ (בעיקר למכון ויצמן). וכי אפשר שלא לחוש את משק כנפי השכינה כאשר אתה מראיין את הַנְּס בְּתָהּ, יהודי גרמני-אמריקאי, אשר בנסיעה ברכבת מניו-יורק לשיקאגו ב-1938 פענח סופית, בשרבטו על נייר שורה של נוסחאות, את שרשרת הריאקציות התרמו-גרעיניות שמתחוללות בלב השמש (וגם בלב הכוכבים) – פיצוצים אטומיים שהם המקור של קרינת האור והחום על-ידי השמש, שבלעדיה לא היו יכולים להתקיים חיים על פני כדור-הארץ?
למען הדיוק: חלק מהראיונות כבר עשיתי לא ככתב "למרחב", אלא מטעם "דבר", אבל בל נקדים את המאוחר.

מקהלה, ורומן בצידה

בסתיו 1957, זמן קצר לאחר תחילת עבודתי ב"למרחב", ניצלתי את הזדמנות שהותי בתל-אביב כדי ללמוד באוניברסיטה, שנוסדה כשנה לפני-כן באבו-כביר שבדרום העיר. הפעם היה לי ברור, כי לימודים אלה הם זמניים וכל מטרתם היא להרחיב דעת, just for the fun of it, ולכן בחרתי שני מקצועות הומניסטיים בתחומים שעניינו אותי מאז ומתמיד – היסטוריה כללית ובלשנות שמית (עם דגש על השפה העברית). היה לי לא מעט ידע מוקדם בשני תחומים אלה, כמובן ברמה של חובב בלבד, וכזה היה מצבם של רוב שאר התלמידים. רבים מהם היו בני גילי בקירוב ומורים בבתי"ס תיכוניים וכדומה, בעלי השכלה כללית טובה או אף מצוינת, אך ללא תואר אקדמי.

אשר לי, אני לא שאפתי לתואר. חשבתני: אלמד שנה אחת, ואז נראה. כך חשבתני גם לאחר השנה השנייה, וכשנסתיימה גם השנה השלישית, כבר לא חשבתני, אלא ניגשתי לבחינות לתואר ראשון

ועברתי אותן בהצלחה – בינונית למדי, למען האמת. אמנם היה לי תירוץ, לצורך עידוד עצמי: בגלל עבודתי המרובה לא יכולתי להקדיש די זמן ללימודים. עם זאת היו בין עמיתי ללימודים סטודנטים עסוקים לא פחות, שסיימו תואר ראשון בהצטיינות...

בשנות עבודתי הראשונות ב"למרחב" עמד לרשותי חדר שכור בתל-אביב והייתי לן בו ברוב ימות השבוע. השתדלתי לפקוד את גבעת-ברנר לפחות פעם באמצע השבוע וכן בשישי-שבת. באופן זה יכולתי לשמור על קשר קבוע עם הלל ועם הקיבוץ בכלל. באותן שנים, ועוד קודם לכן בהיותי נשוי, הצטרפתי למקהלה כלל-ארצית של הקיבוץ המאוחד – מקהלה שחבריה באו מעשרות קיבוצים, ובניגוד למקהלות המקומיות, שנפגשו רק בערבים, בדרך-כלל אחת לשבוע, התכנסו חברי המקהלה הארצית לסופי שבוע ארוכים ארבע פעמים בשנה (ופעם אחת מתוך הארבע – לשבוע מלא, לצורך לימוד שירים חדשים), כל פעם בקיבוץ אחר, התארחו בו וגמלו לו בקונצרט סיום.

לא הייתי מן הזמרים המצטיינים, אבל היתה לי שמיעה טובה ולא זייפתי... גם הייתי המתרגם של המקהלה. תרגמתי עבורה כמה עשרת שירים, שנדפסו אחר-כך מטעם המרכז לתרבות של ההסתדרות והופצו ברבים, ונהניתי לשמוע (וגם להשמיע) את המלים פרי עטי מושרות בארבעה קולות.

ההשתתפות במקהלה זו העניקה לי חוויות לרוב, ולא רק מוזיקליות. במהלכה נוצרה חברה עמוקה ביני ובין חוה לביא מאשדות-יעקב (מאוחד), חברה מקהלה שגם ניצחה עליה מפעם לפעם (בצד מנצחיה הקבועים, אברהם דאוס ויהודה אַנְגֵּל), מלבד היותה המנצחת של המקהלה המקומית והמורה למוזיקה בקיבוצה. היה זה רומן עשיר מאין כמוהו שטלטל אותי, וחושבני גם אותה, טלטלה עזה. לצערנו, בגלל היותנו אנשים עסוקים מאוד ו"חשוכי מכוניות", בגלל המרחק הגדול בין אשדות-יעקב ותל-אביב – שלא לדבר על גבעת-ברנר – וכן בגלל מחויבותי להלל, לא הרבינו להתראות, מלבד ארבעת המפגשים השנתיים של המקהלה, אבל

חיפינו על כך במידת־מה בשורה ארוכה של מכתבים. (קשרים טלפוניים בין שני חברי קיבוצים שונים היו אז בלתי אפשריים כמעט). יחסים הדוקים אלה נמשכו מספר חודשים, ואחר־כך דעכו בהדרגה. הוספנו לשמור על קשר מכתבים, אמנם רופף יותר, עוד מספר שנים. הסוף היה מר, ולא נמהר: חוה חלתה בטרשת נפוצה ונמוגה לאיטה. היא נפטרה תוך ייסורים באוקטובר 1993, בטרם מלאו לה ששים שנה – ואני לא ידעתי. נודע לי על מותה רק ביום השנה הראשון, ממודעה בעיתון. נסעתי לערב שנערך לזכרה בקיבוצה, אשדות יעקב, עמדתי על קברה מעל לאפיק הירמוך – ולבי בוכה.

מאתונה עד המרפסט

עבודתי ב"למרחב" אפשרה לי להגשים חלום ישן – לערוך מסע גדול בחו"ל. כבר סיפרתי על התעניינותי הרבה בגיאוגרפיה. אך מאז עלותי לארץ כנער לא היצגתי את כף רגלי מחוץ לגבולות ארצנו הקטנטונת (אם לא להביא בחשבון את ההעפלה לפסגת החרמון...) – ואני כבר מתקרב לגיל 40! אמת, מבחינה זו לא היה גורלי גרוע מזה של הרוב המכריע של אזרחי הארץ באותם זמנים, שלא כמו היום, כאשר כל בחור וטוב בגמר שירותו בצבא חורש ברגליו את הודו או את אמריקה הדרומית.

במסעי זה חציתי את כל אירופה מאתונה בקצה הדרומי־מזרחי של היבשת עד לקצה הצפוני־מערבי – המְרְפֶּסֶט הנורווגית, העיר הצפונית ביבשת אירופה, כ־4,000 ק"מ בקו ישר והרבה יותר בפועל. כל זה ברכבות (וקצת־קצת באוטובוסים ובטרמפים בצפון סקנדינוויה). בדרכי לסקנדינוויה התעכבתי בברלין, שהיתה אז עיר מחולקת: חלקה המזרחי היה בירתה של דד"ר – גרמניה המזרחית, הקומוניסטית, בעוד חלקה המערבי היה מובלעת מערב־גרמנית בתוך דד"ר (ולא כבירתה – ממשלת מערב־גרמניה ישבה אז בבון). בין שני חלקים אלה הפרידה חומה, שבנייתה הושלמה זמן קצר לפני בואי ונועדה למנוע בריחת אזרחים ממזרח ברלין למערבה.

גרתי בחלק המערבי, אבל גם ניצלתי את ההזדמנות, שהיתה נדירה מאוד באותם ימים, כדי להציץ במו עיני בטריטוריה קומוניסטית וכדי לנצל את הגרמנית השוטפת שבפי לשיחות עם עוברים ושבים בלי להזדהות כעיתונאי ישראלי. להפתעתי רובם דיברו אתי באופן חופשי למדי, אם כי, כמובן, מבלי להסתכן בביקורת גלויה על המשטר. את ביקורי במזרח העיר נעלתי בצעדה ברחוב המרכזי שלה, אונטר דן לינדן, מערבה לעבר שער ברנדנבורג שחצץ בין שני חלקי העיר, וחשתי כאילו אני צועד עם הצבא האדום, הכובש את ברלין ומדביר סופית את החיה הנאצית.

(בנסיעה נוספת בשליחות "למרחב", ב־1966, ביקרתי באוסטריה ועסקתי בנושאים דומים. בין השאר נפגשתי עם תלמידים באחד מבתי־הספר התיכונים בווינה לשיחה על התקופה הנאצית, כאשר אוסטריה היתה חלק מ"גרמניה הגדולה", ולא במפתיע שמעתי מפיהם את הגירסה השקרית, שאוסטריה נאנסה כביכול על־ידי היטלר. גם ניסיתי להיפגש עם מי שהיה אב־בית־הדין שזיכה את פרנץ מוֹרֶר, פושע אוסטרי שהיה אחראי לרצח יהודי ולנה, במשפט שהסתיים זמן קצר לפני ביקורי – אך הוא סירב. אחר־כך נפגשתי עם שמעון ויזנטל והוא האיר את עיני בספרו לי, כי אותו אב־בית־דין היה נאצי פעיל).

בהיותי בברלין התגוררתי בחדר שכור. שאלתי את בעלת הדירה, היכן אוכל לקנות חולצה. היה זה יום ראשון בשבוע והיא אמרה, כי כל החנויות סגורות, אבל לא הרחק יש חנות בגדים פתוחה אחת, בבעלותו של יהודי, "אם לא איכפת לך לקנות אצל יהודי". מובן, היא לא ידעה שאני יהודי מישראל, אבל היתה זאת אפיזודה מאלפת.

מברלין נסעתי להמבורג, עיר הולדתי, שעזבתיה כנער. המבורג היתה בזמן מלחמת העולם מן הערים המופצצות ביותר בגרמניה, ונפגעו בה לא רק נמלה הגדול ואזורי התעשייה שלה, אלא גם הרבה רובעי המגורים. אך בבואי לביתי של אותם ימים ראיתי, שבחזיתו עומדים עדיין זקופים שני עצי הצפצפה, שהיו זכורים לי

מילדות, וגל של זכרונות הציף אותי. ביקשתי לראות שוב את דירתנו הישנה, ובהיעדר דיירה ביקרתי בדירה אחרת, דומה לה. בעלת הדירה, אשה כבת 40, שבאה לגור כאן לפני זמן לא רב, סיפרה לי כי שמעה מדיירת אחרת, ותיקה, על הוֹרֵי ועל שני ילדיהם, שהתגוררו בבית בזמנו. הצטערתי מאוד, שאותה אשה נעדרה מדירתה.

נושא אקטואלי נזדמן לי תוך כדי המסע: מזכיר האו"ם דאז, דאג האמרשלד, נהרג כאשר מטוסו הופל מעל לקונגו. נודע לי על כך כאשר הייתי בברלין וכיוונתי את צעדי באופן שאוכל להיות נוכח בהלוויתו המלכותית, שנועדה להתקיים בעיר הולדתו אופסלה שמצפון לסטוקהולם כעבור כשבועיים. בדרך לשוודיה ביקרתי אצל בן-דודי מיכאל מגנוס, בנו של דודי ארווין, שהתגורר בעיירה קטנה בדנמרק לא הרחק מקופנהאגן. היתה זו פגישה ראשונה (וגם אחרונה) עם קרוב משפחה זה, בן גילי בקירוב, והיא גם הניבה תועלת חשובה: הוא צייד אותי בעניבה ובחליפה שחורה ישנה שלו, שכבר הועם זיווה, כדי שאוכל להשתתף בהלוויה לבוש כיאות ולא בבגדיו של קיבוצניק...

השתתפתי בטקס שנערך תחילה בקתדרלה הנפלאה של אופסלה, ואחר-כך בבית הקברות הסמוך לה, בנוכחות שועי עולם. שוב נוכחתי לדעת, שטקסי הקבורה של הנוצרים הפרוטסטנטים הם היפים ביותר, ולו משום שמשמיעים בהם מוזיקה של באך, והיא הותירה בי רושם עמוק.

פגישה עם גיבורי "לבדו ימות האדם"

החלק המרגש ביותר במסע זה, שנמשך חודשיים וחצי, נזדמן לי בצפון נורווגיה. זמן קצר לפני הנסיעה קראתי את הספר "לבדו ימות האדם" – סיפורו המופלא של ין בולסְרִיד, איש מחתרת נורווגי, שנמלט מארצו עם כיבושה בידי הגרמנים באפריל 1940 לבריטניה והוסע כעבור זמן עם עוד חמישה אנשי המחתרת הנורווגית על-ידי אונייה בריטית לחוף מולדתם במטרה לחבל בתחנת

מעקב, שהקימו הגרמנים בצפון נורווגיה כדי לעקוב אחר שיירות האוניות שהחישו סיוע צבאי לברית־המועצות וחלפו בקרבת החוף הנורווגי. עם הגיעה לקרבת החוף נתגלתה אונייתם על־ידי הגרמנים וכל אנשיה נהרגו או נשבו, פרט לבולסריד, שרק נפצע, ובצורה לא קשה מדי. הספר מספר את מנוסתו של בולסריד הפצוע מפני הגרמנים ומתאר, כיצד חמק מידיהם שוב ושוב, וכיצד כמעט קפא למוות כשהוא קבור בערימת שלג, ניצל בנס וחצה בשלום, כשהוא שוכב על מזחלת רתומה לאיילים ונהוגה על־ידי לפים מקומיים, את הגבול לשוודיה הנייטראלית.

סיפור עלילותיו של בולסריד הותיר בי רושם עז. רציתי לראות במו עיני את גיא החיזיון של אותה פרשה מופלאה, ועוד יותר רציתי לפגוש את האנשים תושבי האיזור – איכרים, דייגים, פקידים – שנתנו מקלט זמני לאיש שנמלט על נפשו וסייעו לו בכל דרך אחרת, בידעם שהם מסכנים את עצמם ואת בני משפחותיהם. הפגישות אתם, הגיבורים האמיתיים של הפרשה המופלאה הזאת, ואחר־כך עם בולסריד עצמו באוסלו, היו השיא במסעי זה.

מבין החוויות הרבות שחוויתי בצפון נורווגיה זכורה לי גם זו: בדרכי להמרפסט נתקעתי בשעות הערב בעיר אַלְטָה, שלא היה לי עניין מיוחד בה. התחבורה הציבורית כבר פסקה ולכן ניסיתי להמשיך בטרמפים. לבסוף עצרה לידי מכונית, ציינתי את יעדי והנהג הזמינני להצטרף אליו. אך באמצע הדרך הוא סטה מן הכביש שהוביל להמרפסט ולא נותר לי אלא לרדת ולקוות למכונית נוספת, שתביאני ליעדי. מכונית כזאת לא באה, ובלית ברירה החלטתי לחזור לאלטה וללון בה. אבל גם בכיוון זה לא נראתה מכונית באופן. לבסוף החלטתי לחזור לאלטה ברגל, ככל שיידרש, מרחק של כ־15 ק"מ. למרבה מזלי הגיעה לבסוף, אחרי שצעדתי כמה קילומטרים, מכונית שהביאה אותי לאותה עיר. אבל עד שהגיעה, נפקחו עיני להבין את ההבדל בין צפון נורווגיה לישראל: התהלכתי באזור נידח זה, שכמעט אין בו יישובים, ובלילה שחור משחור – ואיני פוחד כלל...

מאוסלו המשכתי לאיסלנד, ואחר־כך לבריטניה, צרפת, שווייץ וצפון איטליה. סיימתי את מסעי בג'נובה (גנואה), איטליה, כדי להפליג משם לארץ. באתי לעיר עם ארנק מרוקן כמעט כליל והלכתי לישון באכסנייה, באולם גדול ללא מיטות, עם עוד כמה עשרות נוודים ומלחים, תמורת שווה־ערך של... דולר אחד. נכון, הדולר באותם ימים היה שווה הרבה יותר משוויו היום, אבל בכל זאת...

לא מוהר ולא נדוניה

בכל השנים האלה שלאחר גירושי ניהלתי מספר רומנים. כולם נסתיימו בלא חופה וקידושים. על-פי רוב הייתי אני סרבן הנישואין, ובמיעוטם – הצד שכנגד. אבל כל בנות זוגי הארעיות, המסורבות כמסרבות, הותירו בי זכרונות. לא היו אלה "סטוצים".

חודשים אחדים לאחר שובי מירכתי צפון התחלתי לעורר תשומת לב מסוימת אצל אילנה לב, סטודנטית שלמדה כמוני בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב.

זאת בעיקר בגלל חילוקי דעות מסוימים ביני ובין הפרופסור, מעריץ נלהב של נפוליון, שהרצה על תולדות מערב אירופה בעת החדשה, וביני הקטן, שיחסו לקיסר הצרפתי היה מסויג מעט. הפרופסור: הוא הביא תהילה רבה לעמו. אני: אבל גם הסב לו המון אבידות. ל"גראנד ארמיי", שפלש לרוסיה, היו חצי מיליון אבידות. הוא: אבל רבים מהם לא היו צרפתים... אילנה התרשמה עמוקות מעמידתי האיתנה בפולמוס וניצלה את היכרותנו החטופה כדי לבקשני – למען הדיוק, אחר שכמעט נשכחה מלבי – להכין בשבילה סיכומים של כמה קטעים בספר היסטוריה באנגלית, ואני לא זו בלבד שנענית ברצון, אלא אף סיכמתי הרבה יותר דפים מכפי שביקשה. בכל זאת לא כבשתי את לבה בסערה, ורק בנובמבר 1964 הואילה להיענות להצעתי להינשא לי – גם זאת רק לאחר שהתנתה תנאי, שאתן מוהר נכבד למשפחתה. נדהמתי: מאיפה אקח את הכסף ואני אין לי רכוש כלל?! וכי אבקש ממזכירות

גבעת־ברנר לסייע בידי? אוי לאותה בושה! ובכלל, אם לנהוג על־פי מנהגים שאבד עליהם כלח מכבר – למה שאני אתן מוהר, ולמה היא לא תביאי נדוניה? בשלב מסוים אמרתי מתוך יאוש: "טוב, אני אמכור את הספרים שלי." הצעה זו כנראה נגעה לליבה, לבסוף נכמרו עלי רחמיה של אילנה והיא הודיעתני, שכל העניין הזה (המוהר, לא הנישואים...) איננו אלא מתיחה.

הנה, קווים לדמותה של ליצנית זאת: ילידת בגדאד (1939), שעלתה לארץ ב־1951 עם כל בני משפחתה המסועפת – אם וחמישה אחים מבוגרים ממנה (אביה נפטר בעיראק בהיותה בת 8); נאה, תוססת, חובבת מוזיקה במידה (אבל "מתה" על הסוויטה השנייה של באך, שכאמור ידעתי לשרוק אותה מתחילתה ועד סופה), נמרצת מאוד ובעלת חוש הומור נפלא, שבשעת הצורך מסייע לשנינו, גם היום, להתגבר על כל מיני צרות. מה עוד צריך בן אדם?

פסנתר לערד

כעבור כארבעים שנה, בשבתנו באחד הערבים ליד שולחן האוכל, שוחחנו על בחורה מסוימת, בת 35, שהיא עדיין רווקה. שאלתי את אילנה: "האם גם את חששת אי־פעם, כי תישארי רווקה?" והיא השיבה בשאלה: "אתה שואל אותי, מפני שאתה לא מבין איך זה קרה שהתחנתני אתך?"...

שאלה טובה באמת, שדומה לה שאל גם הלל, כאשר אילנה גוללה באוזניו מקצת אפיזודות, לאו דווקא מחמיאות לי, מהתקופה הרומנטית שקדמה לנישואינו... מקצתן היו פרי העימות בין קיבוצניק שרוף (אם לא לומר: סתום) ובין – איך נאמר? – "המגזר הלא־שיתופי". למשל, יום אחד סעדנו את לבנו במסעדת "תנובה" בתל־אביב, אכלנו מה שאכלנו, וכאשר הגיעה עת התשלום, אמרתי לאילנה שעליה לשלם בעד חלקה בארוחה... הסברתי לה, שבתור קיבוצניק אינני מקבל מ"למרחב" משכורת, אלא רק הוצאות הקשורות בעבודתי (כולל, כמובן, דמי השכירות של החדר, הוצאות

אש"ל ודמי הנסיעה מגבעת־ברנר ובחזרה), אבל לא הזמנת בחורה לסעודה או לכוס קפה... סוף הסיפור: אילנה פרעה מכיסה את מחיר הלחמניה שאכלה וכוס החלב ששתתה (מה כבר אפשר לאכול במסעדה של "תנובה"?)

בערב סגירי אחד, כאשר נפגשנו בתל־אביב, נמלטנו מגשם סוחף למשרדים של התאחדות יצרני המיצים, שגבעת־ברנר היתה חברה בה ובידי היה המפתח הנחוי, כשאנו רטובים עד לשד עצמותינו. אילנה הדליקה תנור ושמה עליו (לא לידו) את נעלי שהיו ספוגות מים. הנעליים אמנם התייבשו, אבל גם נשרפו... לא נורא, אמרה אילנה, תבקש מהקיבוץ נעליים חדשות. אי־אפשר, אמרתי, הן היו חדשות, קיבלתי אותן רק לפני חודשיים. סופה של הפרשה: אילנה היא־היא שסיפקה לי, ממשכורתה הצנועה למדי, נעליים חדשות. והיתה פרשת הצ'קים – הצנועים מאוד, אגב – שקיבלתי מאקו"ם (איגוד קומפוזיטורים ומחברים) עבור השמעת השירים שחיברתי ו/או תרגמתי את מלותיהן על־ידי מקהלות שונות בארץ. בהיותי חבר בגן־שמואל העברתי אותם, כדבר מובן מאליו, לגזברות הקיבוץ. כאשר קיבלתי צ'ק ראשון מסוג זה בהיותי בגבעת־ברנר, שלחתי אותו כאמור לגזברות גן־שמואל. תשובת הגזבר הובאה בעמ' 37. לצ'ק זה חברו אחר־כך עוד צ'קים, צנועים גם הם. הפעם לא מסרתי אותם לגזבר של גבעת־ברנר, אבל גם לא פדיתי אותם, כי ביקשתי לצבור סכום של ממש כדי שאוכל לתרום אותם לאיזו מטרה ציבורית כלשהי. אבל לאיזו מטרה? באחד מביקוריה אצלי מצאה אילנה את ערימת הצ'קים וגילתה, שכבר פג תוקפם. היא לא התעצלה, דאגה לכך שאקו"ם ימירם בצ'קים טריים והציעה בחיוך ממזרי, שאת התרומה נדחה בינתיים, אבל כאשר ירווח לנו, נתרום את הכסף כדי ... לרכוש פסנתר לערד, שהיתה אז יישוב בחיתוליו. הסכמתי, אבל עד שרווח לנו, הספיקה ערד להתבסס ויש להניח, שמחלקת התרבות של העירייה כבר רכשה פסנתר בכוחות עצמה...

סירי מטבח וריכוז תרבות

כיוון שהזכרתי את בני משפחתה של אילנה, צריך לציין שככל שרצו שהבת והאחות הקטנה שלהם תקים משפחה – הם לא יצאו מגדרם מרוב התלהבות מן החתן, ולא בכדי: הפרש גילים של 15 שנה (רק האח הבכור היה מבוגר ממני), קיבוצניק חסר פרוטה, גרוש ואב לילד. לא בדיוק מציאה! גם טקס החתונה, הצנוע, בוודאי לא היה לדידם חלום שנתגשם. אבל תוך זמן קצר למדי השלימו האם והאחים עם רוע הגזירה ונוצרו בינינו יחסים טובים, שלא להזכיר כי תמיד נחלצו לעזרה ככל שנתבקשו. אני מצדי עמדתי משתאה לנוכח גודל המשפחה. בבת אחת התעשרתי בחמישה גיסים וחמש גיסות ונהייתי דוד של יותר מעשרה אחיינים ואחייניות. נדרשו לי מספר שבועות, עד שלמדתי וזכרתי את שמות כולם.

חודשים אחדים לאחר תחילת הרומן עם אילנה ובלי קשר אליו החלטתי להפסיק לתקופה מסוימת את עבודתי בעיתון ולחזור ולשבת בקיבוץ כל ימות השבוע. לא רציתי להיות מאותם חברי קיבוץ, שהפכו את עבודתם כפעילים בחוץ לדרך חיים כמעט. ביקשתי לחזק את קשרי עם הקיבוץ – ועם הלל, שהיה באותה עת בן 10.

שובצתי לעבודה "שחורה" במטבח – רחיצת סירים, מריטת עופות, קילוף תפודים וכיו"ב: לא מרתקת במיוחד, אבל חסרת דאגה, אפילו רצויה לאחר עבודתי בעיתון, עם ערבים פנויים תמיד. לכן לא יצאתי מגדרי מרוב שמחה, כאשר כעבור כארבעה חודשים הוציעו לי מוסדות הקיבוץ להיות רכז התרבות (בגבעת-ברנר היתה זו "משרה" מלאה), אך לאחר קצת היסוסים נעניתי.

נעניתי ונהניתי, ואני מקווה שגם חברי הקיבוץ נהנו. ה"שטח", כזכור, היה מופר לי משנים קודמות, בגן-שמואל וביתר שאת בגבעת-ברנר, שם יצקתי מים על ידיו של קודמי בתפקיד, איש אשכולות בשם מרטין בֶּרְנֵד. קיבלתי לידי מערכת גדולה ומסודרת, ולעניות דעתי הצלחתי לתרום לה תרומה נוספת. בעיקר אני גאה על הקמת בית-ספר לחברים – שורה של חוגי לימוד בתחומים מתחומים

שונים, בשעות הערב, בהדרכת מרצים מקרב הקיבוץ. עוד לפני־כן, כאשר עבדתי בעיתון, התחלתי להדריך מפעם לפעם טיולים בני ארבעה ימים לגליל בנסיעה במשאית, שלאורך ה"ארגז" שלה הותקנו ספסלי עץ, עם לינה בשקי שינה בחיק הטבע, כגון ליד קיבוץ פרוד או בחורשה ליד קיבוץ גשר־הזיו. רוב הנרשמים לטיולים אלה היו חברים מבוגרים למדי, שלמרות גילם לא נרתעו מן התנאים הספורטניים. לאחדים מהם היתה זו אחת הפעמים הספורות, ולעתים אפילו היחידה ממש, למפגש עם חבל־ארץ יפהפה זה.

מן הכפר לעיר...

בעקבות הנישואין באה אילנה לגבעת־ברנר כדי להתנסות, לבקשתי, להתנסות למשך חצי שנה בחיי קיבוץ, אך ללא תקווה רבה שתסתגל לחיים כאלה, ואני מצדי התחייבתי לעזוב את הקיבוץ במקרה שהניסיון יכשל. היא הוסיפה להחזיק במשרתה כמזכירה ב"ניו אאוטלוק" – ירחון להבנה יהודית־ערבית בהוצאת מפ"ם וחוגים מקורבים. משורה זו, שהחזיקה בה מ־1962 עד 1971, היתה מן הסתם בין הגורמים שעיצבו את השקפותיה הפוליטיות־חברתיות, שהיו קרובות לאלה שלי (וגם של אחיה). ברוב הימים היתה באה לגבעת־ברנר בתום עבודתה בתל־אביב וחזרת אליה למחרת. במשך חצי שנה התנהלו חיינו באופן זה. בתקופה זו קיבלה אילנה אישור גמור להנחתה, כי לא נועדה לחיות בקיבוץ – וביקשה שנעזוב, כפי שהוסכם בינינו מראש לגבי מצב כזה. כאשר אחד מוותיקי הקיבוץ ניסה להניא אותנו מהחלטה זו ושאל לסיבתה, אמרה כי איננה סובלת את המהומה בחדר האוכל הקיבוצי – ואותו חבר הרים ידיים לשמע נימוק משכנע שכזה... כמוהו גם אני, עם כל הצער שנבע מן הצורך להתרחק מהלל וממספר חברים קרובים. בכך הגיעו לקיצן קרוב לעשרים שנות חיי בקיבוץ. אני חושב שהן התאימו לי מאוד, ואני התאמתתי להם. אבל אילו נשארתי בקיבוץ עוד שנים רבות, חוששני שלא הייתי מסתגל לתמורות

שחלו בתנועה הקיבוצית במהלך תהליך ההפרטה. אני מקיים עד היום קשרים עם חברים בגן־שמואל, ובראשם עם לוסיא, אלמנתו של חברי מורדה, שמת מדום לב ב־1971, ועם חברים מה"השלמה". בגבעת־ברנר, לעומת זאת, לא ביקרתי מאז אלא לצורך פגישה עם הלל, וביקורים אלה נפסקו כמובן לאחר שהלל בגר ושירת בצבא ועזב את הקיבוץ. היו לי חברים גם בגבעת־ברנר שהייתי שמח לפוגשם שוב, אלא נראה שהקשרים שנוצרו ביני ובין חברי הגרעין שלי, ועם קיבוץ גן־שמואל בכלל, בשנים הקריאטיביות ביותר שלי, שנות העשרים לחיי, היו עמוקים יותר. אפשר שעבודתי רבת השנים במרחבי השדות של גן־שמואל היא־היא הסיבה העיקרית לפינה החמה השמורה בלבי לקיבוץ זה שבלב השרון.

עזבנו את גבעת־ברנר במאי 1965, כשאלנה כבר בהריון, ועברנו לגור בעיר הגדולה. עתה היתה היא המארכת, בדירה ברמת־גן שם התגוררה עם אמה. היה קצת צפוף שם, ונעשה צפוף עוד יותר עם היוולד בתנו הדס, בסוף אוקטובר. חדר אחד (אמנם עם מרפסת צמודה) שימש לנו חדר שינה, חדר עבודה, חדר אורחים – ועתה גם חדר ילדים. אבל אחרי כחצי שנה עברנו לדירה משלנו, גם־כן ברמת־גן, ורווח לנו. ב־1968 נולד אבנר, וב־1974 – עידו. זמן קצר לאחר־מכן עברנו לדירה מרווחת בהרצליה, ובה יושבים אנו – אילנה ואני – עד היום.

עם עזיבת הקיבוץ ב־1965 חזרתי לעבוד ב"למרחב", הפעם כשכיר, אך לא לאורך ימים, כי העיתון נסגר ב־1970 בגלל קשיי תקציב. לחלק מעובדיו, ואני ביניהם, הוצעה האפשרות לעבור לעיתון "דבר".

...ומ"למרחב" ל"דבר"

לא רווייתי נחת ב"דבר". האווירה ששררה בו היתה רחוקה מזו שב"למרחב". אבל למזלי הרב עשיתי את התקופה הראשונות בעיתון זה ב"דבר לילדים", שהיה מעין בועה סגורה בתוך מכלול העיתון, כסגנו (היינו שניים בלבד...) של סופר הילדים הידוע אוריאל אופק. עולם חדש נפתח לפני. ספרות ילדים (למען הדיוק: ספרות נערים)

לא היתה זרה לי – אבל היכרתיה רק כקורא, ובגרמנית דווקא: אָרִיךְ קְסֶטְנֶר (אמיל והבלשים וכו'), קַרְל מַאי (ויִנְטוּ וכו'), יו לופטינג (דוקטור דוליטל) ועוד. בלעתי אותה בתיאבון ואף רכשתי ספרים נוספים של סופרים אלה שנים רבות לאחר עלותי לארץ, במעין בולמוס של אספנות. לעומת זאת, ספרות ילדים בעברית, ובכלל זה ספריו הרבים של ה"בוס" החדש שלי, כמעט שלא היכרתי. יתרה מזאת, וזה העיקר: נדרשתי עתה לכתוב לילדים – אמנם לא ספרים, אלא רשימות קצרות, בסגנון ההולם בני 8–13 בקירוב, בנושאים שונים לפי בחירתי בעיקר, כגון אירועים היסטוריים, ארצות רחוקות וכדומה. מקצת רשימותי בנושא הראשון כינסתי לימים בספר "זה קרה ביום...", שיצא לאור בהוצאת "עם עובד" ב-1978.

באותה תקופה הציע לי עזריה אלון להיות עורכו של ירחון חדש לבני הנעורים מטעם החברה להגנת הטבע, וכך נפתח לי עולם חדש. מרחבי ארצנו היו מופתים לי למדי, כי הרביתי לטייל בהם, אבל ידיעותי בצמחים ובבעלי-חיים היו מצומצמות, והנה עתה נפקחו עיני לראות את יופיים. מפגישותי עם עובדי החברה גם הגעתי למסקנה, שחובבי הטבע הם בדרך-כלל (לא כולם!) אנשים נחמדים – אולי בגלל עיסוקיהם הרבים עם סביבה לא-אנושית... עבודתי בעריכת "סלעית" – זה היה שמו של הירחון – היתה "חלטורה", בצד עבודתי העיקרית ב"דבר", וחלטורה נעימה ומפירה מאין כמוה. ב-1976 פרשתי מתפקיד העורך בגלל עומס רב מדי. החברה העבירה את שרביט העורך לאילנה, בעוד אני מסייע לה בעריכה הלשונית. אילנה החזיקה בתפקיד זה עד לסגירת העיתון ב-1989, מטעמי תקציב. אילנה עבדה עוד שנתיים בחברה, הפעם כמנהלת חנות הספרים שלה.

פחות מדי חו"ל

עבודתי ב"דבר לילדים" באה לסיומה אחרי כחמש שנים ואז הטיילו עלי לסקר את ההסתדרות, ש"דבר" היה בטאונה הרשמי. היתה זו

החלטה ואומללה למדי – לי, לעיתון ולהסתדרות. בתנועה אמנם הרביצו בי את תורתו של מארקס בדבר ניצול הפרולטריון על-ידי הקפיטליסטים וההמנונים ששרנו היו לא "התקווה" אלא "תחזקנה" וה"אינטרנציונל", אבל ההכרה המעמדית שלי לקתה מאוד בחסר, כי מעולם לא חשתי עצמי מנוצל, לא כחבר קיבוץ ואף לא כשכיר בעיר, והבעיות הממשיות מאוד של יחסי עובד-מעביד היו זרות לי לחלוטין.

הגאולה באה עם החלפתי בתפקיד זה ושיבוצי לתפקיד של כתב לענייני מדע ולתיירות. המדע היה מעניין, והתיירות היתה משעממת אבל מהנה, כי היתה כרוכה בהרבה נסיעות לחו"ל על חשבון גורמי תיירות, שציפו כמובן לתגמול בצורת כתבות חיוביות. כיוון שהמקומות שהוצגו בפנינו היו באמת יפים להלל, יכולתי למלא אחר ציפיותיהם מבלי לעשות שקר בנפשי. היו אלה נסיעות קצרות בדרך-כלל, אלא שלרוב נהגתי להאריך במספר ימים, על חשבוננו. על כך הוספתי, כמובן, נסיעות פרטיות עם אילנה, עשרים בקירוב – לא מעט, אבל הרבה פחות ממה שחלמתי. אינני בא להתלונן, חלילה, אבל נסיעות כף פרטיות, בהן אחת לוונוצואלה, לשם עברו אחותי וגיסי לאחר שהות קצרה בניו-יורק (והם גרים בה עד היום), היו מועטות מדי לטעמי. התחלתי מאוחר, גמרתי די מוקדם מטעמי בריאות (ראה להלן) וגם לא הייתי עשיר גדול. אם חש אני תסכול גדול בתחום מסוים – הרי זה התחום.

עריכת "סלעית" היתה רק אחת מתוך שורה של "חלטורות". כאמור, עסקתי בתרגומים עוד בתקופת היותי חבר קיבוץ, להנאתי בעיקר, בכלל זה של שלושה מחזות. ב-1980 הציעו לי בהוצאת "עם עובד" לתרגם ספר על השואה, "אשוויץ ובעלות-הברית", ובעקבותיו באו עוד כמה וכמה ספרים מטעם הוצאה זו, בהם ספר-יסוד מקיף על הנאציזם, "הדיקטטורה הגרמנית", פרי עטו של החיסטוריון הגרמני בראקר, ושני ספרי רפואה עבי-כרס המיועדים להדיוטות, שלצערי אני נזקק להם לעתים גם לצרכים אישיים מאוד שלי או של בני משפחתי... כן תרגמתי שורה של

מחקרי שואה בשביל "יד ושם" ותרגומתי, כתבתי ועדכנתי ערכים גיאוגרפיים בשביל שלוש אנציקלופדיות – שתיים לבני נוער ודרך מילואים של האנציקלופדיה העברית. מקצת תרגומים אלה עשיתי בצד עבודתי ב"דבר", ומקצתם – לאחר פרישתי מהעבודה ב־1989, בהגיעי לגיל 65.

אילנה מצידה המשיכה לעבוד בחוץ. מ־1991 עד 1994 עבדה כמפיקה בהוצאת הספרים "רכס" שבמושבה קדימה, ומ־1996 עד פרישתה לגמלאות ב־2005 – כדוברת ומפיקת אירועים ב"אנוש", עמותה לשיקום חולי נפש בקהילה, שמרכזת ברמת־השרון.

זה מה יש

ב־1974 ואני בן 50 קיבלתי – כמו אבי באותו גיל בקירוב – התקף לב ואושפזתי. זכיתי למה שלא זכה אבי – להישאר בחיים וגם לחזור לחיים נורמליים פחות או יותר, עם מגבלות מסוימות. היו לי שני התקפים נוספים בשנים שלאחר־מכן, וב־1981 עברתי בהצלחה ניתוח לב פתוח. ניתוח נוסף כזה עברתי ב־1991. במשך השנים עברתי עוד שלושה ניתוחים בחלקים אחרים של גופי, ובסך־הכול כיבדתי בנוכחותי לא פחות מארבעה בתי־חולים באיזור המרכז. אבל עדיין אני מקיים חיים נורמליים פחות או יותר, פרט לכך שבשנים האחרונות יכולת ההליכה שלי מוגבלת מאוד ואני נזקק למקל גם בהליכה אפילו למרחקים קצרים. למזלי אני עדיין מחזיק ברשיון נהיגה, המאפשר לי ניידות.

כיוון שהייתי רווק (לאו דווקא מבוקש מאוד, רק קצת) על גיל 30 כמעט, וכיוון שאחרי גירושי מקץ שלוש שנות נישואים צברתי עוד שבע שנות רווקות ורק בגיל 40 נישאתי שוב – לא העליתי בדעתי, שעתיד אני להיות ראש למשפחה גדולה, כמעט פטריארך (ויש אומרים, אולי בצדק, בעלה של מטריארך...). אבל זה מה שקרה: ארבעה ילדים ועשרה נכדים.

הבכור בילדי, הלל, כיום בן 53, מוסמך הפקולטה לחקלאות ברחובות, עזב את גבעת־ברנר לאחר שניהל בו את ענף הפרדס, נשוי עם אורלי בת מושב בצרה, גרושה ואם לאיל. עד לפני שלוש שנים עבד הלל כאגרונום של מפעלי ים המלח והתגורר בעומר

שליד באר־שבע. היום הוא גר בשווייץ, בעיירה ליד ציריך, כמנכ"ל של מכון האשלגן הבינלאומי (IPI), המאגד חמישה יצרני אשלג באירופה ובמזרח התיכון (כולל ישראל), ומרבה להתעופף בעולם, מברזיל ועד סין, במדינות הצורכות דשן אשלגני. אנחנו מקווים לראותו חוזר לארץ בעתיד הקרוב עם בני משפחתו – אורלי, עמרי בן 14 ואלה בת 12.

בתנו היחידה, הדס, בת 42, מוסמכת במדיניות ציבורית, גרה עם בעלה אלון, סא"ל בקבע, וארבעת ילדיהם, יותם בן 9, שירי בת 7, איה בת 5 ובן הזקונים נדב בן 2, ביישוב הקהילתי לפיד שלידי מודיעין ועובדת ככתבת ביומון הכלכלי "גלובס". מן הסתם יש רק מעט עיתונאיות עם הרכב משפחתי גדול כמו שלה, ובאמת היא נתונה דרך קבע בעומס כבד. לעיתים אנו משתאים, כיצד היא מצליחה לנווט בין עבודתה התובענית, לגדל ארבעה ילדים בהפרשי גיל קטנים ולפעמים אף לדאוג להוריה... את ראשית נסיונה כעיתונאית רכשה ב"דבר", כמסייעת בידי כאשר הייתי עורכו של דף שבועי "על הדשא", אשר הוקדש להתיישבות העובדת.

אבנר, בן 39, בעל תואר דוקטור במחשבים מטעם האוניברסיטה העברית, מתגורר מאז 2002 עם אשתו אילת ושלושת ילדיהם – רועי הבכור, בן 11, נעה בת 8 ועופרי בן 2 – בטורונטו שבקנדה וחוקר ומרצה באוניברסיטת טורונטו, הוותיקה והראשית בשלוש האוניברסיטאות של העיר. הוא וילדיו חסרים לנו מאוד. ב־2007 נסענו לטורונטו לראשונה (וככל הנראה גם האחרונה...) – עניין מייגע לאנשים בגיל ובמצב הבריאות שלנו. למרבה המזל הם מתכוונים לבקר בארץ בקיץ הקרוב, ואם ירצה השם, יהיה בארץ גם איזה כינוס מדעי שאבנר יוזמן להרצות בו. לאבנר תחביב – טיפוס על הרים. כבר הספיק לטפס בהרי הרוקי, ולפניכן – בקזכסטן ובטורקיה. תחביב נוסף לו – ריצת מרתון.

ואחרון־אחרון חביב: עידו, בן 33, נשוי טרי למדי (יולי 2006) לִכְרַמית ואב טרי מאוד (ספטמבר 2007) לבן, עמית שמו. הם גרים לפי־שעה במושב כפר־שמואל שלידי רמלה ועידו עובד באוניברסיטה

העברית על עבודת הדוקטור שלו בתחום הביולוגיה. כמוני הוא חובב מושבע של מוזיקה קלאסית ומשמש לי בן-שיח ער בנושא זה. מלבד זאת הוא בור סוד שאינו מאבד טיפה, ובעברית פשוטה: בעל זיכרון מדהים, וכל אימת שאנו מבקשים להיזכר באיזה פרט שנשתכח מאתנו (והרבה פרטים נשכחים מאתנו, בעיקר ממני...) הוא משמש לנו כתובת נאמנה.

מעשרת נכדי – ששה בנים וארבע בנות – רק מחציתם נמצאים כיום בארץ ורק איתם הצלחתי ליצור יחסים הדוקים. האמת ניתנת להיאמר, שבשנות "סְבוּתִי" (אין מלה כזאת במילון, אבל המבין יבין) הראשונות, כאשר כל הנכדים, גם של הלל ואבנר, ישבו עדיין בארץ, לא הייתי סבא מצטיין, ולא רק בגלל קשיים אובייקטיביים (כגון מגוריה של משפחת הלל בעומר שליד באר-שבע ושל משפחת אבנר בירושלים). אבל במרוצת השנים "התבגרתי". קרבתה היחסית של משפחת הדס אפשרה לי לשפר בהרבה את תפקודי כסב ואני נהנה מאוד ממעמד זה, על זכויותיו וחובותיו.

***

לאחרונה אושפזתי פעמיים, בהפרש זמן של כשבועיים, בבית-חולים לתקופות קצרות.

יותם, בכורה של הדס, היה מודאג: "אם סבא ימות, האוכל לבוא להלוויה?" ובטרם הספיקה הדס להשיב, התערבה מס' 3, איה: "אז גם אני, גם אני רוצה." אבל יותם פסק: "לא, את יותר מדי קטנה." ובכן, נכדים חמודים, אל תמהרו לקבור אותי. עוד בחורנו חי.

מכתב של אבא ערב מותו

לפני ימים אחדים גילתה אילנה באחת המגירות דף נייר בלה ומצהיב מזוקן - מכתב של אבי אל אמו אנה בבית הורים בהנובר שבגרמניה. הצצתי בתאריך: 15 באפריל 1936, תשעה ימים לפני מותו הפתאומי (וחמישה ימים אחרי יום הולדתי ה-12). התחלתי לקרוא - ופרצתי בבכי. כה רב היה הפער בין נימתו האופטימית של המכתב, בין התקווה שהובעה בו, ובין המוות בטרם עת. לצערנו בא הגילוי מאוחר מדי, כאשר הספר כבר היה בשלבים ראשונים של הדפסה, ולכן המכתב מובא לא במקומו הטבעי בלב הסיפור, אלא בסופו - בתרגום מגרמנית, עם השמטות והסברים בסוגריים מרובעים.

אמא יקרה

זגלל ימי תג הפסח זגזגנו רק אמאלו אג יום-ההולדג של אננסט [10 זאפריל]. הלא הלאין אליו
ארצעה נערימ, שהגענו למדגה אל זגלל בירגעו הקטנה [שניים לחצי אברים] היה הכעס חנק
למדי. [...]. השיחה זניחה הגעחה זעזריג זשיל מדיהים.

דייר זלומנטל (עורכ-דין, שאמור היה להיות שגל זאגא זחזרה לחייון זנייה ששמו אהקים אהקים
[...]. ענה לא מכרר עם משפחה. נפגשנו וניגשנו לעזובה זלולא המרר. היום שדין המסוננינים
זבהמג החזרה) יש מספר אנשים רזנינים מאלו, אני זלולא שזקרוז נגים אסיכום משזים רזינו,
זזממג היגעה העם הקושי העיקרי הלא זכך, שכלולו אבריים מולש אבריו גזולא מכדי אהקים
עסק שינינו מזוסס מכל החיולוג. [...]. אם כן לאם כן, קשרנו קשרים מזנינים ונולו אסמולר עו
מליכמג של זורמים השורים.

[...]. זלויה אהערכה חילודג העזובה שהכרג אנן, ופה ודאי מסר זך אושר רז. אשר אי,
המליקה חסרה אי מאלו. מדי פעם נערכים פה קונצרטים זורים, אזו לפי ענה אנתנו לא מוזיקאים
כסל עו כן, אופעמים שזו ממעק אי אהגייש זיב הפסנגר. אמנם יש לנו מכרים שיש אהם פסנגר, אזו
כיוון שלו נינגי הרצה זמן, אני חושש שאקשה מאלו אכלור איניגי הקובמג.

[...]. גמ קרוזג משפחה של אוי [אמי], זג דודגה מקניגסזרג, זנוי משפחה גרים קרוז
מאלו אינו. מכאן שאנתנו לא חסרים קשרי משפחה, שאמנם נפגעים מאלו לאחזנה עו-ידי קורס
הזישול של אוי. זכו קורס גזענו מאלו אופעמים היא חוכרג החימה רק 11-2 זעזר. לאחזנה היגה
אה חופשה של שזום, זגלל החינים, והיא שמחה כאילו היגה מלידה זזיג-סבר.

מכל הלא רובלל